तैश्चापि कथितं पुण्यं मुनेर्व्यासस्य धीमतः । तेनापि कथितं पुण्यं सर्वपापभयापहम् ॥६२
इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे गरुडारुणसंवादे शान्तिकवर्णनं
नामाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१८०।

अथैकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

स्मृतिभेदवर्णनम्

शतानीक उवाच

पञ्चप्रकारं धर्मं मे वद स्मार्तं यथाक्रमम् । कौतुकं[1] पृच्छ ते ब्रह्मन्समासव्यासयोगतः ॥१

सुमन्तुरुवाच

पञ्चधा वर्णितं धर्मं शृणु राजन्समासतः । यथोक्तं भास्करेणेह अरुणस्य महात्मनः ॥२
सहस्रकिरणं भानुमुदयस्थं दिवाकरम् । प्रणम्य शिरसा देवमुवाच गरुडाग्रजः ॥३
भगवन्देवदेवेश सहस्रकिरणोज्ज्वल । स्मृतिधर्मान्यथातत्त्वं वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥४
एवं पृष्टस्तु भगवानरुणेन खगाधिपः[2] । उवाच परया प्रीत्या पूजयित्वा महीपते ॥५

समस्त पाप एवं भय नाशक इस पुण्योपाख्यान का वर्णन किया है ।६१-६२
श्री भविष्य महापुराण में ब्राह्म पर्व के सप्तमीकल्प के गरुडारुण संवाद में शांतिक वर्णन
नामक एक सौ अस्सीवाँ अध्याय समाप्त ।१८०।

अध्याय १८१

भास्कर उवाच

स्मृतिधर्मं वेदमूलं शृणु त्वं गरुडाग्रज । पूर्वानुभूतं यद्ध्यानमथ तत्स्मरणं स्मृतिः ॥६
धर्मः क्रियात्मा निर्दिष्टः श्रेयोऽभ्युदयलक्षणः । स च पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ॥७
अस्य शब्दस्यानुष्ठानात्स्वर्गो[१] मोक्षश्च जायते । इह लोके सुखैश्वर्यमलं यच्च खगाधिप ॥८

अनूरुरुवाच

कथं पञ्चविधो ह्येष प्रोक्तो धर्मः सनातनः । कस्य भेदास्तु ते पञ्च ब्रूहि मे देवसत्तम ॥९

भास्कर उवाच

वेदधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणां स तत्परः । वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गुणनैमित्तिको यथा ॥१०
वर्णत्वमेकमाश्रित्य अधिकारे प्रवर्तते । सवर्णाश्रमदण्डस्तु भिक्षा दण्डादिको यथा ॥११
वर्णाश्रमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तु दण्डाद्या मेखला यथा ।१२
यो गुणेन प्रवर्तेत स गुणो धर्म उच्यते । यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां पालनं परम् ।१३
निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयो जातिद्रव्यगुणाश्रयः ॥१४
एष तु द्विविधः प्रोक्तः समासादविशेषतः । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥१५

भास्कर बोले—गरुडाग्रज ! वेदमूलक स्मृति धर्म को मैं बता रहा हूँ, सुनो ! ध्यान में निमग्न होकर पहले जिसका अनुभव किया जाता है, पुनः उसी के स्मरण करने का नाम स्मृति है धर्म का स्वरूप क्रियात्मक है, श्रेय और अभ्युदय उसके लक्षण हैं, वह पाँच प्रकार से बताया गया है तथा वह वेदमूलक है, और सनातन अविनाशी भी । खगाधिप ! इस धर्म के अनुष्ठान करने से स्वर्ग, मोक्ष, तथा इस लोक के समस्त सुख ऐश्वर्य प्राप्त होते हैं ।६-८

स चतुर्धा निरूप्यस्तु स्वरूपफलसाधनैः । प्रमाणतस्तु प्रत्येकं समस्तैश्च यथाक्रमम् ॥१६
श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना । व्यवस्थया विरोधेन कार्यो यत्नः परीक्ष्यते ॥१७
स्मृत्या सह विरोधेन चार्थशास्त्रस्य साधनम् । परस्परविरोधे तु अर्थशास्त्रस्य साधनम् ॥१८
अदृष्टार्थे विकल्पस्तु व्यवस्थासम्भवे सति । स्मृतिशास्त्रविकल्पस्तु आकांक्षापूरणे सति ॥१९
वेदमूले स्थितं त्वेतदनुष्ठानं क्रिया सती । एवं शक्यविधानं तु न्यायो ह्येवं व्यवस्थितः ॥२०
निषेधविधिरूपं तु द्विधा शास्त्रं खगाधिप । एकरूपं वदन्त्यन्ये बहुरूपमथापरे ॥२१
पञ्चप्रकाराः स्मृतय एवं शिष्यव्यवस्थिताः । त्रिधा चतुर्धा द्वेधा वा एकधा बहुधा खग ॥२२
दृष्टार्था तु स्मृतिः काचिददृष्टार्था तथापरा । अनुवादस्मृतिस्त्वन्या दृष्टादृष्टा तु पञ्चमी ॥
सर्वा एता वेदमूलाः स्मृता वै ऋषिभिः स्वयम् ॥२३

अरुण उवाच

या एता भवता प्रोक्ताः स्मृतयः पर्वगोपने । एतासां लक्षणं ब्रूहि समासादेव सत्तम ॥२४
दृष्टार्था का मता देव अदृष्टार्था च का भवेत् । दृष्टादृष्टस्वरूपा का न्यायमूला च का भवेत् ॥
अनुवादस्मृतिः का स्याद्दृष्टादृष्टा तु का भवेत् ॥२५
एवमुक्तो महातेजा भास्करो वारितस्करः । उवाच तं खगं वीरं प्रणतं विनयान्वितम् ॥२६

गयी है, पर इन दोनों के विभिन्न होने में कोई महत्त्वपूर्ण विशेषता नहीं है । जैसे किसी भी प्रायश्चित्त धर्म का अनुष्ठान करना नैमित्तिक धर्म कहा जाता है । स्वरूप, फल एवं साधनों द्वारा वह (धर्म) चार प्रकार का बताया गया है—उनमें से क्रमशः प्रत्येक धर्म का प्रमाण एवं स्वरूपादि द्वारा विस्तृत व्याख्यान किया गया है ।१४-१६। श्रुति के साथ विरोध होने पर यह बिना विषय के बाधित होता है । व्यवस्था एवं विरोध के द्वारा करणीय यत्न की परीक्षा होती है । स्मृति के साथ विरोध होने पर यह (धर्म)

आदित्य उवाच

षड्गुणस्य स्वरूपं तु प्रयोगात्कार्यगौरवात् । समयानामुपायानां योगो व्याससमासतः ॥२७
अध्यक्षाणां च निक्षेपः करणानां निरूपणम् । दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गरुडाग्रज ॥२८
सन्ध्योपास्तिस्तथा कार्या शुको मांसं न भक्षयेत् । अदृष्टार्था स्मृतिः प्रोक्ता मनुना विनतात्मज ॥२९
पालाशं धारयेद्दण्डमुभयार्थां विदुर्बुधाः । विरोधे तु विकल्पः स्याद्यागो होमस्ततो यथा ॥३०
श्रुतौ दृष्टं यथा कार्यं स्मृतो तत्तादृशं यदि । उक्तानुवादिनी सा तु पारिव्राज्यं तथा गृहात् ॥३१
उक्तो धर्मश्च संक्षेपात्परिभाषा च तद्गता । तत्साधनं च देशादि इत्थमित्यब्रवीद्रविः ॥३२
ब्रह्मावर्तः परो देश ऋषिशस्तस्त्वनन्तरः । मध्यदेशस्ततोऽप्यन्य आर्यावर्तस्त्वनन्तरः ॥३३
कृष्णसारस्तु विचरेन्मृगो यत्र स्वभावतः । यज्ञियः स तु देशः स्यान्म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥३४
ब्रह्मादीनां च देवानां ब्राह्मणादेस्तथैव च । भूतग्रामस्य कृत्स्नस्य त्रयं कृत्स्नस्य खेचर ॥३५
साधनत्वं मनुः प्राह वेदमूलं सनातनम् । प्रकाशयज्ञसंसिद्ध्यै यदशब्दस्य एव तु ॥३६
उपलभ्य यथातत्त्वं स च दर्शितवानृषिः । सम्यक्संसाधनं धर्मः कर्तव्यस्त्वधिकारिणा ॥३७
निष्कामेन सदा वीर काम्यं रूपान्वितेन च । आचारयुक्तः श्रद्धालुर्वेदज्ञोऽध्यात्मचिन्तकः ॥
कर्मणां फलमाप्नोति न्यायार्जितधनश्च यः ॥३८

आदित्य बोले—इस स्मार्त धर्म के स्वरूप, प्रयोग कार्य की गौरवता समय तथा उपायों के संक्षिप्त एवं विस्तृत योग द्वारा छः प्रकार के बताये गये हैं ।२७। गरुड़ाग्रज ! अध्यक्षों के निक्षेप तथा करणों के निरूपण करने वाली स्मृति, दृष्टार्थ स्मृति बतायी गई है ।२८। विनतात्मजो ! (तीनों काल) संध्या की उपासना करनी चाहिए और कुत्ते का मांस भक्षण कभी न करना चाहिए, इसे बतलाने वाली को मनु ने अदृष्टार्थ स्मृति बताया है ।२९। पलाश का ही दण्ड धारण करना चाहिए, ऐसा कहने वाली को

अरुण उवाच

ब्रह्मावर्तादिदेशानां समस्तानां विभावसो । विभागं ब्रूहि देवेन्द्र सम्मानय ग्रहाधिप ।।३९

आदित्य उवाच

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ।।४०
हिमवद्विन्ध्यधरयोर्यदन्तरमुदाहृतम् । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ।।
।।४१
आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात्
तयोरेवान्तरं गिर्यारार्यावर्तं विदुर्बुधाः । एतान्विज्ञाय सद्देशान्संश्रयेत प्रयत्नतः ।।४२
शूद्रस्तु यस्मिंस्तस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्शितः । एषा धर्मस्य वै ज्योतिः समासात्कथिता तव ।।४३

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमी कल्पे सौरधर्मेषु अरुणादित्यसंवादे स्मृतिभेदवर्णनं नामैकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१८१।

अथ द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

विवाहविधिवर्णनम्

आदित्य उवाच

उक्तं धर्मस्य रूपं तु साधिकारं सनातनम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्ममाश्रमिणां खग ।।१

अरुण ने कहा—हे विभावसो ! ब्रह्मावर्त आदि समस्त देशों के विभाग, मुझसे बतायें, हे देवेन्द्र,

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वनस्थो भिक्षुरेव च । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः एक एव चतुर्विधः ॥२
गायत्री ब्रह्मचारी तु प्राजापत्यो द्वितीयकः । देवव्रतस्तृतीयस्तु नैष्ठिकस्तु चतुर्थकः ॥३
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सवेदाः समधर्मकाः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि संस्कारं धर्मसिद्धये ॥४
गर्भाधानमृतौ कार्यं हृष्टयोस्तु समन्त्रकम् । कार्यं पुंसवनं मातुस्तृतीये मासि संयुतैः ॥५
सीमन्तः सप्तमे गर्भे षष्ठे वा सप्तमेऽपि वा । पात्रसंस्कारका इष्टा गर्भाधानादयस्त्रयः ॥६
जातकर्मादयः सर्वे संस्काराः पुरुषस्य तु । जातस्य प्राशनं यत्र स्वर्णादीनां समन्त्रकम् ॥७
जातकर्मेति तत्प्रोक्तं गुह्यं नाम तदैव तु । प्रकाशो नाम कर्तव्यं दिने त्वेकादशेऽर्थवत् ॥८
धर्मशास्त्रादिसंयुक्तं षष्ठेऽन्नप्राशनं खग । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा चूडाकर्म विधीयते ॥९
अष्टमे दशमे वापि ब्राह्मणस्योपनायनम् । पुरुषस्य तथा चान्यजातीयानां विशेषतः ॥१०
एकादशे द्वादशे वा कार्यं क्षत्रियवैश्ययोः । वेदसंस्कारकं वच्मि मन्यते त्वौपनायनम् ॥११
पुरुषस्य तथा चान्य उभयोश्च ब्रवीम्यहम् । सावित्रं वैदिकं चैव महानाम्नीमहाव्रतम् ॥१२
तथौपनिषदं चाब्दं गोदानं च सुवर्णकम् । व्रतानि ग्रहणार्थानि वेदस्येति मनोर्मतम् ॥१३
वेदैकदेशपाठस्य उक्तं गृह्ये प्रपञ्चकम् । उक्ता गुरोस्तु शुश्रूषा दृष्टादृष्टार्थसाधनम् ॥१४

आश्रमी बताये गये हैं, यह एक ही (आश्रम) चार प्रकार से ख्यात हैं।२। मुख्य गायत्री का उपासक ब्रह्मचारी, प्राजापत्य धर्मानुष्ठान करने वाला दूसरा (गृहस्थ), देव व्रती (तीसरा), और नैष्ठिक (निष्ठा पूर्वक उसका अनुष्ठान करने वाला) चौथा आश्रम कहा जाता है। वेदों समेत इन समान धर्म वाले चारों आश्रमों को बता दिया गया, इसके उपरांत धर्म-सिद्धि के लिए मैं संस्कारों को बता रहा हूँ

उभयोर्वा तथा चान्यायथान्यायं यथाश्रुतम् । गुरोरप्येव तं विद्यात्तद्ध्यानं त्रिविधं स्मृतम् ।।१५
तोषः परस्परस्येति एतावान्धर्मसङ्ग्रहः । कृत्स्नो वेदोऽधिगन्तव्यः स्वधर्ममनुतिष्ठता ।।१६
ज्ञात्वा वेदं ब्रह्मचारी ग्रन्थार्थान्यान्यथाविधि । नैष्ठिकश्च विधानं तु यावत्क्लीबं विधीयते ।।
।।१७
विद्यान्तेऽभीष्टदानं च अनुज्ञातो गृही भवेत्
निष्कासनं गुरुगृहाद्गृहस्थस्य यथाभवेत् । नैष्ठिकश्च तथा स्नानं कुर्यात्सम्यग्यथाविधि ।।१८
उद्वहेद्वै ततो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यश्चाधिकारी खगोत्तम ।।१९
स्वतन्त्रमन्ये चेच्छन्ति ह्यधिकारं द्विजोत्तमाः । सप्तमीं पञ्चमीं चैव कन्यकां पितृमातृतः ।।२०
उद्वहेत द्विजो भार्यामसमानार्षगोत्रजाम् । सङ्ख्याविधिविवाहेषु गोत्रार्थं विधिवर्जितम् ।।२१
विकल्पेनैव मन्तव्यमृषीणां विविधा श्रुतिः । अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्काराख्या इति श्रुतिः ।।२२
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ।।२३
पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता । पतन्ति पितरस्तस्य कन्या च वृषली भवेत् ।।२४
यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ।।२५
सर्वदोषान्हि विख्याप्य स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । उभयोरपि विख्याप्य ततः सम्बन्धमाचरेत् ।।२६

उच्चारण करना अत्यन्त आवश्यक होता है। अतः उसका ध्यान भी तीन प्रकार के होते हैं। आपस में सन्तुष्ट रहना तो बहुत ही आवश्यक होता है प्रत्युत धर्म संग्रह करने का यही इतना फल बताया गया है। अपने धर्म का यथावत् पालन करते हुए समस्त वेद का अध्ययन करना चाहिए, ब्रह्मचारी को उचित है कि विधान पूर्वक वेदाध्ययन के अनन्तर अन्यान्य ग्रंथों (शास्त्रों) के तत्त्व को भली भाँति जानने के लिए भी प्रयत्नशील रहें। नैष्ठिक (संन्यस्त) विधान तो इन्द्रियों के शिथिल होने पर ही संभव होता है। विद्याध्ययन समाप्ति के उपरांत गुरु के लिए अभीष्ट दान देकर तथा उसकी आज्ञा प्राप्त कर गृहस्थ होना

गौरी कन्या प्रधाना वै मध्यमा कन्यका स्मृता। रोहिणी तत्समा ज्ञेया अधमा तु रजस्वला ॥२७

अनूरुरुवाच

गौरी तु का मता कन्या रोहिणी च जगत्पते। रजस्वला नग्निका च देवकन्या च का भवेत् ॥२८

भास्कर उवाच

असम्प्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी। अव्यञ्जनयुता कन्या कुचहीना च नग्निका ॥२९
सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु नग्निका। द्वादशे तु भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥३०
व्यञ्जनेन समोपेतां सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम्। पयोधरेषु गन्धर्वा रजस्यग्निः प्रकीर्तितः ॥३१
हिनस्ति व्यञ्जनैः पुत्रान्कुलं हन्यात्पयोधरैः। गतिमिष्टां तथा लोकान्हन्यात्तु रजसा पितुः ॥३२
तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्कपयोधराम्। नान्योपभुक्तां सोमाद्यैर्दद्याद्दुहितरं पिता ॥३३
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथा पाको हि स स्मृतः। वृथा पाकस्य भुक्त्वान्नं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥३४
प्राणायामं त्रिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति। विवाहयेदेकगोत्रां समानप्रवरां खग ॥
कृत्वा तस्यां समुत्सर्गमतिकृच्छ्रो विशोधनम् ॥३५
उद्वाहयेत्सगोत्रां च तनयां मातुलस्य च। ऋषिभिश्चैव तुल्यो यो द्विजश्चान्द्रायणं तरेत् ॥३६

नाम वाली मध्यम, रोहिणी उसी के समान और रजोवती कन्या अधम बतायी गयी है।२६-२७

अनूरु ने कहा—हे जगत्पते! गौरी, कन्या नाम वाली, रोहिणी, रजस्वला, नग्निका, एवं देव कन्या किसे कहते हैं? २८

असपिण्डा तु या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥३७

अरुण उवाच

दारकर्म किमुक्तं वै यदुक्तं भवता इदम् । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥३८

आदित्य उवाच

अग्निहोत्रादि यत्कर्म वैदिकं विनतात्मज । तदुक्तं दारकर्मेति द्वाभ्यां योगात्तु मैथुने ॥३९
नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् । नालोमिकां नातिलोमां न चाकूटां न पिङ्गलाम् ॥४०
ऋक्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्यपर्वतनामिकाम् । न यक्षाहिप्रेष्यनाम्नीं नातिभीषणनामिकाम् ॥४१
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वै पिता । नोपगच्छेद्धि तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥४२
हंसस्वरामेकवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् । तादृशीं वरयेत्कन्यां गृहार्थी खगसत्तम ॥४३
दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥४४
परिवित्तिः परिवेत्ता च यया स परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥४५
क्लीबे देशान्तरस्थे वा पतिते व्रजिते तथा । योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥४६
खञ्जवामनकुब्जेषु गद्गदेषु जडेषु च । जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥४७

माता के सपिण्ड से पृथक् और पिता की असगोत्री कन्याएँ द्विजातियों के लिए विवाह तथा उपभोग के लिए प्रशस्त बतायी गई हैं ।३७

अरुण ने कहा—आप ने द्विजातियों के लिए दार कर्म एवं मैथुन के लिए उसी कन्या को प्रशस्त बताया है, ठीक है, पर, वह दार-कर्म क्या वस्तु है ।३८

आदित्य बोले—विनतात्मज ! वैदिक अग्निहोत्रादि कर्म ही दार-कर्म कहलाता है, इसके लिए

न श्राद्धं तु कनिष्ठस्य विकुलाय च कन्यका । वरश्च कुलशीलाभ्यां न शुद्ध्येत कदाचन ।।
न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्या वृता भवेत् ।।४८
उद्वाहिता तु या कन्या न च प्राप्ता तु मैथुनम् । पुनरभ्येति भर्तारं यथा कन्या तथैव सा ।।४९
समाक्षिप्य मतां कन्यां पिता त्वक्षतयोनिकाम् । कुलशीलवते दद्यान्न स्याद्दोषः खगाधिप ।।५०

अनूरुरुवाच

एतेऽष्टौ प्रभवाः प्रोक्ता विवाहा ये जगत्पते । लक्षणं ब्रूहि चैतेषां समासात्तिमिरापह ।।५१

आदित्य उवाच

शुभां लक्षणसम्पन्नां कुलशीलगुणान्विताम् । अलङ्कृत्यार्हते दानं विवाहो ब्राह्म उच्यते ।।५२
सहधर्मक्रियाहेतोर्दानं समयबन्धनात् । अलङ्कृत्यैव कन्यायाः प्राजापत्यः स उच्यते ।।५३
प्रदानं यत्र कन्यायाः सहगोमिथुनेन तु । सवर्णायाः सगोत्रायास्तमार्षमृषयो विदुः ।।५४
अन्तर्वेद्यां समानीय कन्यां कनकमण्डिताम् । ऋत्विजे चैव यद्दानं विवाहो दैवसंज्ञकः ।।५५
एते विवाहाश्चत्वारो धर्मकामार्थदायकाः । अशुल्का ब्रह्मणा प्रोक्तास्तारयन्ति कुलद्वयम् ।५६
चतुर्ष्वेतेषु दत्तायामुत्पन्नो यः सुतः स्त्रियाम् । दातुः प्रतिग्रहीतुश्च पुनात्यासप्तमान्पितॄन् ।।५७
विविक्ते स्वयमन्योऽन्यं स्त्रीपुंसोर्यः समागमः । प्रीतिहेतुःस गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो मतः ।।५८

प्रकार कनिष्ठ (छोटे) का श्राद्ध नहीं होता है उसी प्रकार कुलहीन को कन्या प्रदान न करना चाहिए, क्योंकि कुल-शील-हीन होने पर उस वर की कभी शुद्धि नहीं हो सकती है । उसमें न मंत्र कारण होते हैं और न कन्या का वरण ही किया जाता है ।४६-४८। जिस कन्या का केवल विवाह संबंध हो चुका हो न कि मैथुन भी, वह किसी दूसरे को अपना पति बना सकती है, क्योंकि वह कन्या के समान ही होती

हत्वा च्छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् । प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसोद्वाह उच्यते ॥५९
शुल्कं प्रदाय कन्याया हरणं व्यसनादपि । प्रसाद हेतुरुक्तोयमासुरः सप्तमस्तथा ॥६०
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति । स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥६१
एतान्सशुल्कान्सामान्यान्विवाहांश्चतुरो विदुः । केवलं क्षत्रियस्यैव वीर्यं छित्वा हि राक्षसः ॥६२
प्राप्ते पूर्वविवाहे तु विधिर्वैवाहिकः शिवः । कर्तव्यस्तु त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥६३
दोषवत्याः प्रदाने तु दातुः षण्णवतिर्दमः । स्यात्तु शुल्कप्रदाने च कन्यायाश्चापवर्जने ॥६४
मोक्षोपवर्तनं द्वेषः स्त्रीधनस्य निवर्तनम् । आकांक्षा तीर्थसंरोधस्त्यागहेतुश्च वक्ष्यते ॥६५
परस्परस्य सम्बन्धान्मोक्षः स्त्रीपुंसयोः स्मृतः । न स्यादन्यतरः प्रीतो रोषात्साम्प्रतिकादपि ॥६६
बाधते चेत्पतिर्भार्यां स तु द्वेष इति स्मृतः । वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ॥६७
भोक्तुस्तु स्वयमेवेदं प्रतिज्ञाहननं भवेत् । वृथा मोक्षेण भोगेन स्त्रियै दद्यात्सवृद्धिकम् ॥६८
आपत्तिसमये जाते स्त्रीधनं भोक्तुमर्हति । आकांक्षेताष्टवर्षाणि भर्तापि प्रसवं स्त्रियाः ॥६९
जायन्ते यदि नो पुत्रास्तस्यां यत्ने महत्यपि । ततो विन्देत पुत्रार्थी धर्मतः कुलजां स्त्रियम् ॥७०

पाँचवा 'गान्धर्व' विवाह कहलाता है ।५८। मार-काट मचाकर रोती, बिलखती हुई कन्या का बलात् अपहरण करने को छठाँ 'राक्षस' विवाह बताया गया है ।५९। व्यसनी होने के नाते अपने प्रसन्नार्थ शुल्क प्रदान कर किसी कन्या का हरण करना सातवाँ 'असुर' विवाह कहा गया है ।६०। अत्यन्त निद्रा में निमग्न मत्त एवं अधिक मदोन्मत्त कन्या का एकान्त में उपभोग करना यह पापी, आठवाँ 'पैशाच' विवाह के नाम से ख्यात है ।६१। ये चारों विवाह सशुल्क होने के कारण सामान्य विवाह बताये गये हैं, और राक्षस विवाह में केवल क्षत्रियों के पराक्रम के नाशपूर्वक उन्हीं की कन्याओं का अपहरण होना बताया गया है । ... अतः तीनों वर्णों को

पुत्रलाभात्परं लोके नास्ति हि प्रसवार्थिनः। एतां शुल्कस्य तां भुक्त्वा अन्यां लब्धुं यदीच्छति ॥
समस्तास्तोषयित्वार्थैः सूर्योढां परमां वरेत् ॥७१
एका शूद्रस्य वैश्यस्य द्वे तिस्रः क्षत्रियस्य तु। चतस्रो ब्राह्मणस्य स्युर्भार्या राज्ञो यथेष्टतः ॥७२
अतीर्थगमनात्पुंसस्तीर्थे संगाहनास्त्रियाः। उभयोर्धर्मलोपः स्यात्स्वेष्वेव[1] तु विशेषतः ॥७३
यौगपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमशो व्रजेत्। तत्साम्यं जीवपुत्रा वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥७४
ब्राह्मादिभिर्विवाहैस्तु संस्कृतौ तौ खगाधिप। अष्टौ विवाहा वर्णानां वैनतेय उशंति वै ॥७५
ब्राह्मो दैवस्तथार्षश्च प्राजापत्यः खगाधिप। गान्धर्वश्चासुरो रक्षः पैशाचस्त्वष्टमोऽधमः ॥७६
प्रशस्ताः क्षत्रियादीनां विप्रादीनां तु मानतः। प्रतिग्रहादयो बद्धा[2] विवाहा ब्राह्मणस्य तु ॥७७
क्षत्रियस्यापि देया तु प्रतिग्रहविवर्जिता। प्रवृत्तिं केचिदिच्छन्ति दानमित्यपरे स्त्रियाः ॥
पावनं पुरुषाणां तु विवाहं परिचक्षते ॥७८

इतिश्रीभविष्ये महापुराणे सप्तमीकल्पे ब्राह्मे पर्वणि सूर्यारुणसंवादे विवाहविधिवर्णनं नाम द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः।१८२।

अन्य स्त्री को उपभोगार्थ रखना चाहता है, तो उस धन द्वारा सभी भाँति के संतोषार्थ किसी सूर्योढा स्त्री का वरण करे। क्योंकि शूद्र के लिए एक स्त्री वैश्य के लिए दो, क्षत्रिय के लिए तीन एवं श्रीसम्पन्न ब्राह्मण के लिए चार स्त्रियों के रखने का यथेच्छ नियम है। पुरुष के तीर्थ यात्रा न करने और स्त्री के तीर्थ सेवन करने से दोनों के धर्म का लोप होना बताया गया है, विशेषकर द्रव्य वाले के लिए।७१-७३। ...

अथ त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

श्राद्धविधिकथावर्णनम्

भास्कर उवाच

भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां यथाविधि ॥१
कुर्यात्पञ्चमहायज्ञानधिकारो द्विजस्य सः । नित्यानित्यमिति प्राहुरनुषङ्गात्फलं परे ॥२
सदा सदानकृत्यानां फलार्थमपरे स्थिताः । अदृष्टनियमादृष्टमारोग्यान्तं च वर्जनम् ॥३
अतिथेः परितोषाय परिचर्या विधीयते । शाकपायसपूपैस्तु मांसेन तु चतुर्थिका ॥४
त्रिस्रोष्टकास्तु कर्तव्या मध्यावतो चतुर्थिका । स्वगृह्योक्तविधानेन तत्तु पक्षादि कीर्त्यते ॥५
प्रतिपदि क्रियते यत्तु चतुष्पार्वणमुच्यते । पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठशुद्ध्यर्थमुत्तमम् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् । ॥६
कर्मांगं नवमं प्रोक्तं वैदिकं दशमं स्मृतम्

अनूरुरुवाच

यदेतद्भवता प्रोक्तं श्राद्धं द्वादशधा विभो । तस्य सर्वस्य मां ब्रूहि लक्षणं वै पृथक्पृथक् ॥७
नित्यं किमुच्यते श्राद्धं किं वा नैमित्तिकं भवेत् । काम्यादि देवदेवेश एतेषां लक्षणं वद ॥८

अध्याय १८३

श्राद्धविधि कथा-वर्णन

आदित्य उवाच

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यं खग कीर्तितम् । वैश्वदेवविहीनं तु अशक्तावुदकेन तु ॥९
एकोद्दिष्टं तु यच्छाद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तत्सदैव प्रकर्तव्यमयुग्मान्भोजयेद्द्विजान् ॥१०
कामयुक्तं हि तत्काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये । पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥११
वृद्धौ यत्क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते । सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाह्णे तूपवीतिना ॥१२
गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् । अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रमोचयेत् ॥१३
ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् । नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥१४
दर्शे वै क्रियते यत्तु तत्पार्वणमुदाहृतम् । पर्वणि क्रियते यच्च तत्पार्वणमिति स्थितिः ॥
गोभ्यश्च क्रियते श्राद्धं तद्गोष्ठश्राद्धमुच्यते ॥१५
बहूनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पितृतृप्तये । क्रियते शुद्धये यद्वै ब्राह्मणानां च भोजनम् ॥
शुद्ध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ॥१६
निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं तच्च कर्माङ्गमेव च ॥१७
क्रियते देवमुद्दिश्य सप्तम्यादिषु यत्नतः । गच्छेद्देशान्तरे यस्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ॥
तद्यत्नार्थमिति प्रोक्तं प्रदिशेच्च न संशयः ॥१८

आदित्य बोले—खग ! प्रतिदिन किये जाने वाले श्राद्ध को 'नित्य श्राद्ध' कहा जाता है। बलि वैश्वदेव कर्म अन्नादि द्वारा सुसम्पन्न करने में असमर्थ होने पर केवल उदक (जल) से ही सम्पन्न करना चाहिए।९। एकोद्दिष्ट श्राद्ध को 'नैमित्तिक श्राद्ध' कहते हैं, उसे सदैव करते रहना चाहिए और उसमें विषमसंख्या वाले ब्राह्मणों का भोजन भी कराना चाहिए।१०। कामना वश (किसी मनोरथ की

शरीरोपचये श्राद्धमश्ववृद्ध्यर्थमेव च । पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचारिकमुच्यते ॥१९
सर्वेषामेव श्राद्धानां श्रेष्ठं सांवत्सरं मतम् । क्रियते यत्खगश्रेष्ठ मृतेऽहनि बुधैः सह ॥२०
मृतेऽहनि पुनर्यस्तु न कुर्याच्छ्राद्धमादरात् । मातुश्च खगशार्दूल वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥२१
नाहं तस्य खगश्रेष्ठ पूजां गृह्णामि नो हरिः । न ब्रह्मा न च वै रुद्रो न चान्ये देवतागणाः ॥२२
तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि । नरेण खगशार्दूल भोजकेन विशेषतः ॥२३
भोजको यस्तु वै श्राद्धं न करोति खगाधिप । मातापितृभ्यां सततं वर्षेवर्षे मृतेऽहनि ॥२४
स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः । ततो भवति दुष्टात्मा नगरे सूकरः खग ॥२५

अनूरुरुवाच

न जानाति दिनं यस्तु न मासं विबुधाधिप । मृतौ यत्र महाप्राज्ञ पितरौ स कथं नरः ॥
श्राद्धं करोतु वै ताभ्यां विधिवद्वत्सरात्मकम् ॥२६

आदित्य उवाच

न जानाति नरो यस्तु मृतानां विनतात्मज । मासं दिनं मृतानां तु पितॄणां खगसत्तम ॥२७
यथा कुर्यात्खगश्रेष्ठ शृणु कृत्स्नं समासतः । मृताहं यो न जानाति मानवो विनतात्मज ॥२८
तेन कार्यममायां च श्राद्धं सांवत्सरं खग । मासे मार्गशिरे वीर माघे वा विधिवत्खग ॥२९
विशेषतो भोजनेन यो मां पूजयते सदा । प्रीतये मम वै तेन सम्पूज्याः पितरः सदा ॥३०

अव्ययों के उपचयार्थ, अश्वों के वृद्ध्यर्थ, और पुष्टि के लिए किये गये श्राद्ध को 'औपचारिक' कहा जाता है ।१९। खगश्रेष्ठ ! सभी श्राद्धों में 'वार्षिक श्राद्ध' श्रेष्ठ बताया जाता गया है जो (वर्ष के अंत में) मृत

ममेष्टाः पितरो नित्यं गावो विप्राश्च सुव्रत । तस्माच्च ते सदा पूज्या मद्भक्तेन विशेषतः ॥३१

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मे श्राद्धविधिकथनं नाम त्र्यशीत्यधिकशततमोध्यायः ।१८३।

अथ चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्राह्मणधर्मविधिवर्णनम्

प्रख्याते प्रत्यये नैव प्रश्नपूर्वं प्रतिग्रहः । यजनेऽध्यापने वादे षड्विधो वेदविक्रयः ॥१
वेदविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रिया चावर्जितं धनम् । न देयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लीबात्खगाधिप ॥२
अनुयोगेन यो दद्याद्ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् । स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥३
वेदाक्षराणि यावन्ति नियुज्यन्तेऽर्थकारणात् । तावत्यो भ्रूणहत्या वै वेदविक्रयमाप्नुयात् ॥४
वैश्वदेवेन यो हीन आदित्यस्य च कर्मणः । सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदाश्च ब्राह्मणाः ॥५
येषामध्ययनं नास्ति ये च केचिदनग्नयः । कुलं वाऽश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥६
अकृत्वा वैश्वदेवं तु यो भुङ्क्ते सोऽबुधः खग । वृथा तेनान्नपाकेन यमयोनिं व्रजेत्तु सः ॥७

सदैव पूजित होते हैं। सुव्रत ! पितर, गायें, एवं ब्राह्मण लोग मुझे नित्य अत्यन्त प्रिय हैं, अतः मेरा भक्त विशेषकर इनकी पूजा सदैव करता रहे, क्योंकि ये उसके पूज्य हैं।२७-३१

श्रीभविष्यमहापुराण में ब्राह्मपर्व के सप्तमी कल्प के सौरधर्म में श्राद्धविधिकथा वर्णन नामक एक सौ तिरासीवाँ अध्याय समाप्त।१८३।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव च। वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥८
नैकग्रामीणमतिथिं विप्रसङ्गतिकं तथा । अचिन्त्योऽभ्यागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥९
अचिन्त्यः स तु वै नाम्ना वैश्वदेव उपागतः । अतिथिं तं विजानीयान्न पुनः पूर्वमागतः ॥१०
यावच्च प्राप्नुयादन्नं कृताशीः स्नातको द्विजः । तस्यान्नस्य चतुर्भागं हन्तकारं विदुः खग ॥११
ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा चतुष्कालं चतुर्गुणम् । पुष्कलानि च चत्वारि हन्तकारो विधीयते ॥१२
आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । चांद्रायणं चरेन्मासमिति विद्धि खगाधिप ॥१३
आरूढपतितापत्या ब्राह्मणो वृषलेन च । द्वावेतौ विद्धि चाण्डालौ वेदिश्राद्यश्च जायते ॥१४
ब्राह्मणी कुलटा नित्यं स्वकं त्यक्त्वा पतिं खग । अन्यस्य विशते गेहे ब्राह्मणस्य खगाधिप ॥१५
उत्पद्यते तु यस्तस्या ब्राह्मणेन महामते । स चांडालो महान्प्रोक्तो महाचाण्डाल इत्युत ॥१६
यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा पुनः सेवति मैथुनम् । षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥
पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यादित्याह मम देहकृत् ॥१७
अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् । तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥१८
ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् । उभावेतावभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥१९

मूर्ख, अथवा पंडित कोई भी आ जाये वह 'अतिथि' कहलाता है, और उसकी सेवा से स्वर्ग की प्राप्ति संभव बतायी गयी है ।८। जो एक ही गाँव में न रहे, आने के लिए कोई तिथि निश्चित न हो ब्राह्मणों की भाँति सदाचारी हो, एवं जिसके विषय में कभी कोई कल्पना न की गई हो, इस प्रकार के आये हुए पुरुष को अतिथि कहा जाता है ।९। उस अकाल्पनिक पुरुष के आने पर समझना चाहिए कि उसी नाम एवं रूप द्वारा वैश्वदेव का समागम हुआ है । उसे ही अतिथि जाने, न कि पहले से उपस्थित को ।१०। खग !

उपनिक्षेपधर्मेण शूद्रान्नं च पचेद्द्विजः । अभोज्यं तद्भवेदन्नं स च विप्रः पुरोहितः ॥२०
शूद्रान्नं शूद्रसंपर्कं शूद्रेण सह वासनम् । शूद्राज्ज्ञानागमः कश्चिज्ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥२१
शूद्रान्नोपहता विप्रा विह्वला रतिलालसाः । कुपिताः किं करिष्यन्ति निर्विषा इव पन्नगाः ॥२२
हस्तदत्तास्तु ये स्नेहाल्लवणव्यञ्जनादयः । दातारं नाधितिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ॥२३
आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते । भोक्ता विष्ठाशनं भुङ्क्ते दाता तु नरकं व्रजेत् ॥२४
अङ्गुल्या दन्तकाष्ठां यत्प्रत्यक्षलवणं च यत् । मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥२५
मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो द्विजः । तस्माच्छुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥२६
पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धमाल्यानुलेपनम् । उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥२७
गृहान्ते वसते मूर्खो दूरे चास्य गुणान्वितः । गुणान्विते च दातव्यं नास्ति मूर्खव्यतिक्रमः ॥२८
ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते । ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते ॥२९
सन्निकृष्टमधीयानां ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजनेनैव दानेन दहत्यासप्तमं कुलम् ॥३०

अनूरुरुवाच

एवमेव जगन्नाथ देवदेव जगत्पते । किं तु यत्ते पुरा देव श्रुतं वाक्यं महात्मनः ॥३१

सुरक्षा ब्राह्मण द्वारा ही सुसम्पन्न होती हो, और वही ब्राह्मण पाक भी बनाता हो, किन्तु फिर भी उसका अन्न अभोज्य ही होता है और वह ब्राह्मण उसका पुरोहित कहा जायेगा ।२०। शूद्र के अन्न, शूद्र के साथ संपर्क रखना शूद्र के साथ निवास एवं शूद्र द्वारा ज्ञान की प्राप्ति करना ये सभी अग्नि के समान प्रज्वलित ब्राह्मण का भी अधः पतन करा देता है ।२१। शूद्रान्न के भक्षण करने से हत तेज एवं रति करने के लिए आकुल, कोई ब्राह्मण, क्रुद्ध होने पर विषहीन सर्प की भाँति (किसी की प्रतिक्रिया के रूप में) कुछ भी

गदतो नारदस्यैव भृणु त्वं विबुधाधिप । गदतो मे सुरश्रेष्ठ धर्म्यमर्थं सुखावहम् ॥३२
सत्यनिष्ठं द्विजं यस्तु शुक्लजातिं प्रियंवदम् । मूर्खं पाखण्डिनं वापि वृत्तिहीनमथापि वा ॥३३
अतिक्रम्य नरो घोरं नरकं पातयेत्खग । सप्त परान्सप्त पूर्वान्पुरुषानात्मना सह ॥३४
तस्मान्नातिक्रमेद्राजा ब्राह्मणं प्रातिवेशिकम् । सम्बन्धतस्तथासन्नं दौहित्रं विद्यते तथा ॥३५
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं ग्रहाधिप । नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान्सुमूर्खानपि गोपते ॥
अतिक्रम्य महद्रौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत् ॥३६

आदित्य उवाच

एवमेतन्न सन्देहो यथा वदसि खेचर । ममात्यवगतं वीर ब्राह्मणं न परीक्षयेत् ॥३७
सर्वदेवमयं विप्रं सर्वलोकमयं तथा । तस्मात्सम्पूजयेदेनं न गुणांस्तस्य चिन्तयेत् ॥३८
केवलं चिन्तयेज्जातिं न गुणान्विनतात्मज । तस्मादामन्त्रयेत्पूर्वमासन्नं ब्राह्मणं बुधः ॥३९
यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते । दूरस्थान्पूजयेन्मूढो गुणाढ्यान्नरकं व्रजेत् ॥४०
देवकर्मविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च । देवद्रव्यं द्विजान्नं च ब्रह्मस्वं ब्राह्मणार्जितम् ॥
वियोन्यां क्षिपते यस्तु वियोनिमधिगच्छति ॥४१
मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्गवाग्निब्राह्मणेषु वै । तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥४२

विबुधाधिप ! पहले समय में महात्मा नारद देव के मुख से इस विषय में मैने जो कुछ सुना है, सुरश्रेष्ठ ! धार्मिक एवं सुख प्रदान करने वाली उन बातों को मैं आपसे कह रहा हूँ, कृपया, सुन लें । समीप रहने वाले सत्यवादी, जाति (गौरवर्ण) शुक्ल प्रियंवद, मूर्ख, पाखण्डी एवं वृत्तिहीन ब्राह्मण के त्यागपूर्वक किसी

यत्तु वाचा प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् । तदृणं धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च ।।४३
वेदविद्याव्रतस्नाते श्रोत्रिये गृहमागते । क्रीडन्त्योषधयः सर्वा यास्यामः परमां गतिम् ।।४४
मधु मांसं सुरां सामं लाक्षाद्यं लवणं तथा । विक्रीयान्यतमं तेषां द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।।४५
गुडं तिलं तथा नीलं केशान्गोधूमकान्यवान् । विक्रीय ब्राह्मणो गां च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।।४६
औष्ट्रमाविकदुग्धं च अन्नं मृतकसूतके । चौरस्यान्नं मृतश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।।४७
गवां भृङ्गोदके स्नातो महानद्याश्च संगमे । समुद्रदर्शनाद्वापि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ।।४८
वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टो द्विजः खग । हिरण्योदकमिश्रं तु घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ।।४९
तिष्ठन्वाप्यथ वा गच्छञ्छुना दष्टो द्विजः खग । वज्रं प्राश्य शुचिः स्याद्वै यथाह भगवान्मनुः ।।५०
व्रतिनश्चापि दष्टस्य त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् । सघृतं च ततो भुक्त्वा व्रतशेषं समाचरेत् ।।५१
ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टं[1] समाचरेत् । यदा न दृश्यते[2] सोमः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।५२
यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं चावलोकयेत् । सोममार्गेण सा पूर्वा पञ्चपूतेन शुध्यति ।।५३
ब्राह्मणस्य ब्रह्मद्वारे पूयशोणितसम्भवे । क्रिमिभिर्दश्यते यश्च निष्कृतिं तस्य वच्मि ते ।।५४
गवां तत्र पुरीषेण त्रिकालं स्नानमाचरेत् । दधि क्षीरं घृतं पीत्वा कृमिदष्टो विशुध्यति ।।५५

हैं ।४१-४२। जो वाणी द्वारा कहकर उसे कार्यरूप में परिणत नहीं किया उसे लोक-परलोक में उस धार्मिक ऋण का भागी होना पड़ेगा ।४३। वेदज्ञाता, व्रती, स्नातक, एवं श्रोत्रिय ब्राह्मण के आने पर घर की सभी औषधियाँ क्रीडा करने लगती हैं कि मुझे पहले उत्तम गति प्राप्त होगी ।४४। मधु, मांस, सुरा, सोमरस, लाक्षा (लाह) आदि, तथा लवण इनमें किसी की बिक्री करने वाला ब्राह्मण चान्द्रायण करने

अथ नाभ्याः प्रदष्टस्य आपादाद्विनतात्मज । एतद्विर्निर्दिशेत्प्राज्ञः प्रायश्चितं खगाधिप ॥५६
नाभिकण्ठान्तरे वीर यदा चोत्पद्यते कृमिः । षड्रात्रं तदा प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ॥५७
यदा दशन्ति शिरसि कृमयो विनतात्मज । कृच्छ्रं तदा चरेत्प्राज्ञः शुद्धये कश्यपात्मज ॥५८
मृतान्नं मधु मांसं च यस्तु भुञ्जीत ब्राह्मणः । स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ॥५९

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पेऽनूर्वादित्यसंवादे ब्राह्मणधर्मवर्णनं नाम चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१८४।

अथ पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

मातृश्राद्धविधिवर्णनम्

आदित्य उवाच

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा । सन्ध्योरुभयोर्वीर सूर्ये चैव तिरोहिते ॥१
अकृत्वा मातृयज्ञं तु यः श्राद्धं परिवेषयेत् । तातस्य क्रोधसंयुक्तां हिंसामिच्छन्ति दारुणाम् ॥२

अनूरुरुवाच

मातृश्राद्धं कथं कार्यं काश्च ता मातरः स्मृताः । नान्दीमुखाश्च पितरः कथं पूजामवाप्नुयुः ॥३

पान करने से उसकी शुद्धि बतायी गयी है ।५२-५५। विनतात्मज ! पैर से लेकर नाभि तक के स्थान में कहीं कीड़े द्वारा काटने पर उपरोक्त प्रायश्चित को विद्वानों ने बताया है ।५६। वीर ! नाभि और कण्ठ के

आदित्य उवाच

हन्त ते सम्प्रवक्ष्यामि मातृश्राद्धविधिं खग । शृणु त्वं खगशार्दूल गदतो मम कृत्स्नशः ॥४
पूर्वाह्ले भोजयेद्विप्रानष्टौ सर्वान्प्रदक्षिणान् । तथान्यं नवमं विप्रं चतुरश्च खगाधिप ॥५
ऋजून्वै कृतपान्दत्त्वा सत्येन विधिवत्खग । कृत्वा यवैस्तिलार्थं तु दधिमिश्रं क्रमेण च ॥६
गन्धपुष्पादिकं सर्वं कुर्याद्विप्रप्रदक्षिणम् । ब्राह्मणेभ्यस्ततो दद्यान्मधुरं भोजनं खग ॥७
गुडमिश्रं खगश्रेष्ठ सवस्त्रमोदनं परम् । रसानां मोदकांश्चैव न च तान्कटुकांस्तथा ॥८
एवं भुक्तेषु विप्रेषु दद्यात्पिण्डान्त्समाहितः । दध्यक्षतविमिश्रांस्तु बदरैश्च खगाधिप ॥९
कृत्वा तु मण्डपं वीर चतुरस्रं प्रदक्षिणम् । पूर्वाग्रांश्च कुशान्दत्त्वा पुष्पाणां प्रकरं तथा ॥१०
सव्येन पाणिना वीर विधिवत्खगसत्तम । मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे निर्वपेत्पूर्वतोमुखः ॥११
पितुर्मात्रे तु तन्मात्रे निर्वपेद्विधिवत्खग । वृद्धायै प्रपितामह्यै तथान्यं निर्वपेद्बुधः ॥१२
एवमुद्दिश्य वै मातृः षट् पिण्डान्निर्वपेत्खग । अष्टाशयेद्द्विजान्वीर मातृश्राद्धे खगाधिप ॥
नवमं सर्वदैवत्यं भोजयेद्विधिवत्खग ॥१३
नान्दीमुखांस्तानुद्दिश्य पितॄन्पञ्च द्विजोत्तमान् । भोजयेद्विधिवच्छ्राद्धे वृद्धिश्राद्धे प्रदक्षिणम् ॥१४
इत्थं श्राद्धद्वयं कुर्याद्वृद्धौ कश्यपनन्दन । तथान्यमपि ते वच्मि परं श्राद्धविधिं तव ॥१५
अथैवं भोजयेच्छ्राद्धे तत्पूर्वं तु प्रवर्तयेत् । अन्यथा तत्र लुम्पन्ति सदेवासुरमानुषाः ॥१६

आदित्य बोले—खग ! मैं तुम्हें मातृ श्राद्ध के विधान बता रहा हूँ, खगशार्दूल ! मैं विस्तार पूर्वक कह रहा हूँ सुनो ।४। खगाधिप ! पूर्वाह्ल के समय आठ ब्राह्मणों को प्रदक्षिणा पूर्वक भोजन कराये, तथा

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । यो ह्यग्निः स द्विजो वीन्द्र[1] मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥१७
पूर्वं पात्रे यदन्नं च यच्चान्नमुपकल्पितम् । तेनैव सह भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥१८
द्वौ दैवेऽथर्वणौ विप्रौ प्राङ्मुखावुपवेशयेत् । पित्र्ये त्रीनुदगास्यांश्च वृद्धौ चाध्वर्युसङ्गमान् ॥१९
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपास्तिलाः । त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरम् ॥२०
दौहित्रं खण्डमित्युक्तं ललाटाय प्रजापते । तत्र शृङ्गस्य यत्पात्रं तद्दौहित्रमिति स्मृतम् ॥२१
सव्यादंसात्परिभ्रष्टं नाभिदेशे व्यवस्थितम् । एकवस्त्रं तु तं विद्याद्दैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥२२
पितृदेवमनुष्याणां पूजनं भोजनं तथा । नोत्तरीयं विना कार्यं कृतं स्यान्निष्फलं यतः ॥२३
परिधानकृते स्कन्धे गृहस्थो योऽर्चयेत्पितॄन् । न स तत्फलमाप्नोति यथा योगपटावृतः ॥२४
वनस्थानां खगश्रेष्ठ यतीनां च महामते । सिद्धये कर्मणां वीर योगपट्टकमुच्यते ॥२५
हस्तौ प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः । स तु दैवं च पित्र्यं च आत्मनं चोपघातयेत् ॥२६
भोजनेष्वेव तिष्ठन्ति स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥२७

निमित्तक किये गये कर्म लुप्त हो जाते हैं ।१६। अग्नि के अभाव में ब्राह्मण के हाथ में प्रदान करना चाहिए मन्त्रविदों का कहना है कि अग्नि एवं ब्राह्मण भिन्न वस्तु नहीं है । पात्र में प्रथम जो अन्न रखा जाये अथवा जो प्राप्त हो सके, उसके साथ ही भोजन करना चाहिए न कि पृथक्-पृथक् ।१७-१८। देव कर्म में दो वैदिक ब्राह्मणों को पूर्वाभिमुख, पितृ कार्य में तीन ब्राह्मणों को उत्तराभिमुख, एवं वृद्धि श्राद्ध में वेदपाठी ब्राह्मणों को (भोजनार्थ) बैठाना चाहिए । श्राद्धों में कन्यापुत्र, कुतप (दिन का आठवाँ मुहूर्त), और तिल ये तीन पवित्र माने गये हैं । शौच (पवित्रता), अक्रोध (शान्ति), तथा शीघ्रता न करना ये तीनों [illegible] माने गये है ।१९-२०। प्रजापते ! दौहित्र शिरोभूषण कहा जाता है; एवं भृंग के पात्र का

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्तिरेव च । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयं च नोऽस्त्विति ॥२८

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मे अरुणादित्यसंवादे मातृश्राद्धविधिवर्णनं नाम पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१८५।

अथ षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

शुद्धिप्रकरणवर्णनम्

भास्कर उवाच

श्रावण्यां तु बलिः कार्यः सर्पाणां मन्त्रपूर्वकः । शयनारोहणे चैव कार्या सुखमभीप्सता ॥१
कार्या प्रत्यवरोहस्तु मार्गशीर्ष्यां न संशयः । फलं बिना त्वनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटम् ॥२
काम्यानां सफलार्थं तु दोषप्राप्त्यर्थमेव च । नैमित्तिकानां करणं त्रिविधं कर्मणां फलम् ॥३
फलं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्येत्याभ्युपमन्त्र्य च ॥४

है ।२७। प्रत्युत उन्हें ऐसा मेरे कुल में दाताओं की वृद्धि हो, वेदाध्ययन एवं वैदिक कर्मों के वृद्धि हो, सन्तानों की वृद्धि हो, हम में श्रद्धा की कमी न हो, और मेरे यहाँ दान के लिए अधिक सम्पत्तियाँ हो, कहना चाहिए ।२८

श्रीभविष्यपुराण में ब्राह्म पर्व के सप्तमी कल्प के सौर धर्म में अरुणादित्य संवाद में मातृश्राद्ध विधि वर्णन नामक एक सौ पचासीवाँ अध्याय समाप्त ।१८५।

अध्याय १८६

नित्यक्रियं तथा चान्ये अनुषङ्गात्फलं श्रुतिः । अग्न्याधेयं तथा दर्शं पौर्णमासं द्वितीयकम् ॥५
चातुर्मास्यमग्निहोत्रं पशुबन्धो निरूढकाः । सौत्रामणी च संस्थाः स्युर्हविषः श्रुतिनोदिताः ॥६
अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः संषोडशी तथा । वाजपेयातिरात्रश्च आप्तोर्यामः श्रुतौ श्रुतः ॥७
दया स्यात्सर्वभूतेषु अनसूयाथ मङ्गलम् । क्षान्तिर्दया त्वनायासः शौचमस्पृहता व्रतम् ॥८
सम्यगुक्तास्तु संस्कारा ब्रह्मप्राप्तिनिमित्तकाः । अनन्तरं प्रवक्ष्यामि विप्राणां वृत्तयः शुभाः ॥९
ऋतामृते च विप्राणामृतं प्रमृतमेव च । प्रतिग्रहवणिज्यादि श्रेयसी नोत्तरोत्तरा ॥१०
आजीविकावृत्तयस्तु इत्याद्याः सम्प्रवर्तिताः । तासां कयापि जीवेत्तु अनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥११
नित्यं शुचिः सुगन्धश्च स्नानशीलः प्रियंवदः । पूज्यश्च पूजयेद्देवान्कार्याणि स्वयमाचरेत् ॥१२
नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च सपृष्टमैथुनम् । नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा नाशुची रात्रितारकाः ॥१३
शास्त्रोक्ता यन्त्रणा या तु नानुक्तानि व्रतानि च । स्वर्गार्थं साधयेत्तैश्च शक्तिमान्मनसा तथा ॥१४
नित्यानि केचिदिच्छन्ति काम्यानि च तथापरे । काम्याप्रवृत्तौ सङ्गे च प्रायश्चित्तं विधीयते ॥१५
व्रतानि मनसा त्विष्टसङ्कल्प इति मानसः । अन्तरानुफलं यत्तदृषिवादाः प्रकीर्तिताः ॥१६
अनध्यायं स्वयं सम्यग्वर्जयेत्फलसाधनम् । आत्माशुद्धस्तथा देशो ह्यसुहारः प्रजापदः ॥१७
अशुभानि निमित्तानि उत्पातो विकृतं तथा । पर्वाणि मनसोऽशुद्धिरनध्याय इति स्मृतः ॥१८

अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य षोडशी, वाजपेय, अतिरात्र, आप्त एवं याम के विधान को श्रुतियों में बताया गया है । इन्हें सुसम्पन्न करते हुए मनुष्यों को सभी प्राणियों के प्रति दया, प्रशंसा तथा मंगल की कामना करनी चाहिए । स्वभावतः शान्ति, दया, पवित्रता एवं अस्पृहता (विराग) व्रत में आवश्यक

अनध्यायाश्च दृष्टार्था अदृष्टार्थास्तथापरे । वेदाध्ययनमेवेति त्रिधा मद्ध्यानदर्शनम् ॥१९

अभक्ष्यं सर्ववर्णानां शावाशौचं खगाधिप । द्रव्यशुद्धिस्तथैव स्यादन्यथा त्वसमञ्जसम् ॥२०

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालदुष्टं विभूषितम् । संसर्गाश्रयदुष्टं च सहृल्लेखं स्वभावतः ॥२१

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ॥ वार्ताकं नालिकेरं तु मूलकं जातिदुष्टकम् ॥२२

नो भुञ्जीत क्रियादुष्टं दुष्टं च पतितैः पृथक् । कालदुष्टं तु विज्ञेयं ह्यानिदं चिरसंस्थितम् ॥२३

दधिभक्ष्यविकाराश्च मधुवर्ज्यास्तदिष्यते ॥२४

सुरालशुनसंस्पृष्टं पेयूषादिसमन्वितम् । संसर्गदुष्टमेतद्धि शुनोच्छिष्टं खगेश्वर ॥२५

शूद्रसक्तं खण्डसक्तं ज्ञेयमाश्रयदूषितम् । विचिकित्सा तु हृदये भक्ष्ये यस्मिन्सुजायते ॥२६

सहृल्लेखं तु तज्ज्ञेयं पुरीषं तु स्वभावतः । रसदुष्टे विकारोऽपि रसस्येति प्रदर्शितः ॥२७

पायसं क्षीरपाकादि तस्मिन्नेव दिने तथा । यथाशास्त्रं खगश्रेष्ठ भक्ष्याभक्ष्ये निरूपयेत् ॥२८

प्राणात्यये प्रोक्षितं च श्राद्धे च द्विजकाम्यया । पितृन्देवांश्चार्पयित्वा भुञ्जन्मांसं न दोषभाक् ॥२९

प्रेतशुद्धिः सपिण्डानां तस्मिन्नेव मृते सति । दशाहं द्वादशाहं वा पक्षं मासं त्वशुद्धता ॥३०

दशाहादित्रिके भागे वर्णशो न भवन्ति हि । दशाहेन तु भोज्याः स्युः सूतकाशौचयोस्तथा ॥३१

ऊर्ध्वं दशाहादेकाहश्रवणे सति जायते । संवत्सरे व्यतीते तु स्नानादेव विशुध्यति ॥३२

अदृष्ट अनध्याय, और वेदाध्ययन, यह तीन प्रकार के मेरे ध्यान दर्शन कहे गये हैं ।१७-१९। खगाधिप ! सभी वर्णों के लिए अभक्ष्य एवं शावाशौच (मरणाशौच) के विशेष ध्यान रखना आवश्यक है । क्योंकि पदार्थों की शुद्धि तभी संभव है अन्यथा नहीं ।२०। जाति, क्रिया, काल, संसर्ग, एवं आश्रय दूषित तथा स्वभावतः सहृल्लेख का विशेष ध्यान होना चाहिए । लहसन, गाजर, प्याज, ककरमुत्ता, भाँटा, एवं मूली

समानोदकता प्रोक्ता जन्मनाम्नोरपर्यये । सपिण्डाः सप्तपुरुषाः श्रुतावेतन्निदर्शनम् ॥३३
आदन्तजन्मनः सद्य आचूडान्नैष्ठिकी स्मृता । त्रिरात्रमाव्रतादेशात्सपिण्डेषु मृतेषु च ॥३४
तेषामपि तदेकं स्याद्द्वयोऽवस्थाप्यपेक्ष्यते । समानोदकात्त्रिरात्रेण शुध्येद्वै मृत्युजन्मनोः ॥३५
गर्भस्रावे त्रिरात्रेण उदक्या शुध्यते तथा । अनन्तजन्ममरणे तच्छेषेण विशुध्यति ॥३६
द्विजानां त्वेवमेव स्यात्पित्रर्थं मातुरेव वा । अग्निहोत्रार्थं विज्ञेयं सद्यः शौचमिति स्थितिः ॥३७
असपिण्डे तु निर्हारात्त्रिरात्रमपि मानवः । तस्यैवानुगतौ ज्ञेयं सद्यः शौचं खगाधिप ॥३८
शुध्येद्द्विजो दशाहेन जन्महानौ द्वियोनिषु । षड्भिस्त्रिभिरहैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ॥३९
उक्तशौचं यथान्यायं शारीरं तत्त्वदर्शिभिः । द्रव्यशुद्धिविधानं तु यथावदभिधीयते ॥४०
तैजसी मार्तिकी वीर वारिशुद्धिः स्मृता तथा । निर्लेपक्षालने नैव स्पर्शे तु प्रोक्षणेन वै ॥४१
अशुद्धं नैव किञ्चिद्धि द्रव्यमस्तीति खेचर । वचनाच्छुद्ध्यशूद्धी तु द्रव्याणामिह खेचर ॥४२
स्नानं शौचं च कर्तव्यं द्रव्यशौचादनन्तरम् । प्रातः स्नानं तु नित्यं स्याद्ग्रहणे काम्यमेव च ॥४३
नैमित्तिकं क्षुराशौचं तेन पापाद्विशुध्यति । उक्तं तु शौचं विज्ञेयं दोषक्षयकरं खग ॥४४
कर्माङ्गं चेति विज्ञेयं षट्प्रकाराः समासतः । एवमाचमनं विद्याद्विशिष्टं तु द्विजन्मनाम् ॥४५
तदा मृतानां तद्वत्स्यादन्येषां तु यथासुखम् । कन्यानिवृत्ति पुत्रैस्तु यथान्यायं समाचरेत् ॥४६

और नाम दोनों से समानोदकता बतायी गयी है और सातवीं पीढ़ी तक सपिण्ड कहा जाता है, ऐसा श्रुति (वेद) में बताया गया है। सपिण्ड में दाँत निकलने के पूर्व, मरणाशौच में स्नान से शुद्धि, तथा प्रथमवर्ष चुडाकर्म होने के उपरांत उपनयन के पूर्वतक तीन रात का अशौच प्राप्त होता है। समानोदक के जनन

कलाशिल्पानि सर्वाणि गृह्णीयात्परितुष्टये ॥४७
शूश्रूषेत पतिं भार्या परितोषं यथा व्रजेत् । गुरूणां परितोषश्च धर्मः स्त्रीणां सनातनः ॥४८
वृद्धाऽपुत्रा यदि मृता तदभावे नृपस्य तु । मृतापत्याप्यगर्भा च वृद्धापत्या पतिव्रता ॥४९
कुर्यादनिर्वृतं भर्तुर्गते सन्निहितेऽपि वा । एतां धर्मसमां निष्ठां भर्तृलोकमवाप्नुयात् ॥५०
स्त्री धर्मचारिणी साध्वी मृता दाह्या तथाग्निभिः । विपरीतादददाह्या तु पुनर्दारक्रिया तथा ॥५१
स्त्रीणां नियोगो विहितो मरणाद्ब्रह्मचारकम् । प्राप्तव्यश्च यथाधर्मो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥५२
तस्माद्धर्मं सदा कुर्यात्कुर्वती स्वर्गमाप्नुयात् ॥५३

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मेषु शुद्धिप्रकरणवर्णनं नाम षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१८६।

अथ सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

सौरधर्मे धेनुमाहात्म्यवर्णनम्

अनूरुरुवाच

कानि पुण्यानि कृत्वेह स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः । मनुष्यलोके सम्भूताः स्वर्लोके गामिनः परम् ॥१
कर्मयज्ञस्तपोयज्ञः स्वाध्यायो ध्याननिर्मितः । ज्ञानयज्ञश्च पञ्चैते महायज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥२

चाहिए तथा पति की इच्छानुसार उनकी शुश्रूषा अत्यन्त आवश्यक है। (स्त्रियों के लिए पति गुरु रूप है) अतः गुरुओं को भली भाँति प्रसन्न रखना स्त्रियों का सनातन धर्म है। ...

एतेषमेव यज्ञानामुत्तमः कतमः स्मृतः । एतद्यज्ञफलानां च किं फलं का गतिर्भवेत् ॥३
धर्माधर्मप्रभेदाश्च कियन्तः परिकीर्तिताः । तत्साधनानि कतिधा गतयश्च यथा वद ॥४
खग नारकिणां पुंसामागतानां पुनः क्षितौ । कानि चिह्नानि जायन्ते भुक्तशेषेण कर्मणा ॥५
महाभवार्णवाद्घोराद्धर्माधर्माभिसङ्कुलात् । गर्भादिदुःखफेनाढ्यान्मुच्यन्ते देहिनः कथम् ॥६
इत्युक्तो भगवान्भानुः सर्वप्रश्नार्थमादरात् । प्रत्युवाच महातेजाः समासव्यासयोगतः ॥७

आदित्य उवाच

स्वर्गापवर्गफलदं नरकार्णवतारणम् । धर्मं पापहरं पुण्यं शृणु शूर प्रभाषतः ॥८
श्रद्धापूर्वः सदा धर्मः श्रद्धामध्यान्तसहस्थितः । श्रद्धानिष्ठप्रतिष्ठश्च धर्मः श्रद्धा प्रकीर्तिता ॥९
श्रुतिमन्त्ररसाः सूक्ष्माः प्रधानपुरुषेश्वरः । श्रद्धामात्रेण गृह्यन्ते न परेण च चक्षुषा ॥१०
कायक्लेशैर्न बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः । धर्मः सम्प्राप्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि ॥११
श्रद्धा धर्मः परः सूक्ष्मः श्रद्धा यज्ञाहुतं तपः । श्रद्धा मोक्षश्च स्वर्गश्च श्रद्धा सर्वमिदं जगत् ॥१२
सर्वस्वं जीवितं वापि दद्यादश्रद्धया च यः । नाप्नुयात्स फलं किञ्चित्तस्मांछ्रद्धापरो भवेत् ॥१३
एवं श्रद्धामयाः सर्वे मम धर्माः प्रकीर्तिताः । पूज्यस्तु श्रद्धया पुंसा ध्येयः पूज्यश्च श्रद्धया ॥१४

महायज्ञ के नाम से विख्यात हैं, इनमें कौन यज्ञ श्रेष्ठ बताया गया है और इनके द्वारा किस फल की एवं किस गति की प्राप्ति होती है ? तथा धर्माधर्म के कितने भेद बताये गये हैं कितने प्रकार के उनके साधन हैं एवंम् कितने प्रकार की गति प्राप्ति होती है, और खग ! नारकीय पुरुषों के, जो नरक की यातनाओं के अनुभव के पश्चात् पुनः इस पृथ्वी तल पर जन्म ग्रहण किये हैं उन्हें शेष भोग्य कर्मद्वारा किन लक्षणों की

अधिकारस्य प्राप्त्यर्थं महासारविमुक्तदम् । अज्ञादुक्तं ससंदिग्धं वाक्यमेतन्ममाद्भुतम् ।।१५
नानासिद्धिकरं दिव्यं लोकचित्तानुरञ्जनम् । सुनिश्चितार्थगम्भीरं वाक्यं मम मनोरमम् ।।१६
मन्मानससमुद्रो हि द्विपदोऽयं विदुर्बुधाः । स खषोल्केति विख्यातः सशिवं मण्डलं खग ।।१७
देवत्रयगुणातीतः सर्वज्ञः सर्ववित्प्रभुः । ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः स परमो मम ।।१८
यथानादिप्रवृत्तोयं घोरः संसारसागरः । खषोल्कोऽपि तथानादिः संसारार्णवशोधनः ।।१९
व्याधीनां भेषजं यद्वत्प्रतिपक्षस्वभावतः । मोक्षिणां मुक्तिहेतुश्च सिद्धः सर्वार्थसाधकः ।।२०
ममाभिधानमन्त्रोऽयमभिधेयः सदा स्मृतः । अभिधानाभिधेयोऽहं मन्त्रसिद्धोऽस्मि खेचर ।।२१
वेदो मनोगमे चात्र षडक्षरमन्त्रस्थितः । यद्वा मुक्तोऽक्षरैकेन लोके पञ्चाक्षरः स्मृतः ।।२२
किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः शास्त्रैर्वा बहुविस्तरैः । यस्यों नमः खषोल्केति मन्त्रोऽयं हृदि संस्थितः ।।२३
तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् । येनों नमः खषोल्केति मम वाक्यं षडक्षरम् ।।२४
विधिवाक्यमिदं सर्वं नार्थवादं वचो मम । एतत्ते वक्ष्यतेऽशेषं मम वाक्यार्थमुत्तमम् ।।
पृच्छस्वेमं प्रणम्याशु वैनतेय महामते ।।२५

सुमन्तुरुवाच

श्रुत्वा तु वचनं भानोर्वैनतेयो महाबलः । सप्ताश्वतिलकं भक्त्या प्रणम्योवाच भारत ।।२६

होती हैं, अधिकार की प्राप्ति और महासार मोक्ष को प्रदान करने वाली हैं ।१५। भाँति-भाँति की सफलता, दिव्य लोक के चित्त को मुग्ध करने एवं निश्चित किन्तु अर्थगम्भीर वाले ये सुन्दर वाक्य मेरे हैं ।१६। खग ! वह खषोल्क नामक मेरा कल्याणात्मक मंडल, मेरे मानससमुद्र का (संतरण करने वाला) द्विपद देव रूप है, ऐसा विद्वानों का कहना है ।१७। वह मेरा परमेश्वर देव, जो त्रिगुणरहित, सर्वज्ञ, सब

अनूरुरुवाच

ब्रूहि मा देवशार्दूल यत्पृच्छामि महामते । कीदृग्वाक्यमिदं भानोर्वैनतेयो महाबलः ॥२७

सप्ताश्वतिलक उवाच

विमुक्ताशेषदोषेण सर्वज्ञेन भगेन यत् । प्रणीतममलं वाक्यं तत्प्रमाणं न संशयः ॥२८
यस्मान्मार्तण्डनामासौ कथ्यते च मनीषिभिः । यथार्थं पुण्यमाप्नोति पतत्यश्रद्धया त्वधः ॥२९
सौरवाक्यप्रवक्तारं सूरवत्पूजयेद्गुरुम् । संसारार्णवनिर्मग्नं यः समुद्धरते जनम् ॥३०
सौरधर्माम्बुहस्तेन कस्तेन सदृशो गुरुः । अज्ञानवह्निसन्तप्तं निर्वापयति यः शनैः ॥
ज्ञानामृतेन वै भक्तान्कस्तं न प्रतिपूजयेत् ॥३१
नैव राज्येन महता न चैवार्थस्य राशिभिः । प्राप्तमज्ञानशमनं परलोके सुखावहम् ॥३२
स्वर्गापवर्गसिद्ध्यर्थं भाषितं यत्तु शोभनम् । वाक्यं ते देवदेवेन तद्विज्ञेयं सुभाषितम् ॥३३
रागद्वेषाक्षमाक्रोधकामतृष्णानुसारिणाम् । वाक्यं निरयहेतुत्वात्तद्दुर्भाषितमुच्यते ॥३४
संस्कतेनापि किं तेन मृदुलालापसङ्गिना । अविद्यारामवाक्येन संसारक्लेशहेतुना ॥३५
यच्छ्रुत्वा जायते पुण्यं रागादीनां च संक्षयः । विरूपमपि तद्वाक्यं विज्ञेयमतिशोभनम् ॥३६
स्मृतयो भारतं वेदाः शास्त्राणि सुमहान्ति च । स्वायुषः क्षपणायैव धर्मोऽर्थसमग्रन्थितः ॥३७
पुत्रदारादिसंसारे नराणां मूढचेतसाम् । संसारविदुषां शास्त्रमनादिमुखनिर्गतम् ॥३८

अनूरू ने कहा—हे देवशार्दूल, महामते ! मैं जो कुछ पूँछूँ, उसे आप बताने की कृपा करें हे प्रभो ! सूर्य के वे वाक्य कैसे हैं, उनके अर्थ बतायें।२७

सप्ताश्वतिलक बोले—समस्त दोषरहित एवं सर्वज्ञ सूर्य ने जिन वाक्यों के प्रयोग किये हैं, वे शुद्ध एवं प्रमाणभूत हैं, इसमें संदेह नहीं।२८। जिसके द्वारा श्रद्धा सम्पन्न होकर मनीषी लोग मार्तण्ड नाम का

इदं श्रेष्ठमिदं ज्ञेयं सर्वं त्वं ज्ञातुमिच्छसि । अपि वर्षसहस्रायुः शास्त्रान्तं नाधिगच्छति ॥३९
विज्ञायाक्षरतन्मात्रं जीवितं चातिवञ्चनम् । विहाय सर्वशास्त्राणि परलोकं समाचरेत् ॥४०
पण्डितेनापि किं तेन समर्थेन च देहिनाम् । यः पुण्यभारमुद्वोढुमशक्तः पारलौकिकम् ॥४१
पण्डितोऽपि स मूर्खः स्याच्छक्तियुक्तोऽप्यशक्तिकः । यः सौरज्ञानमाहात्म्यमुच्चारयितुमक्षमः ॥४२
तस्मात्स पण्डितः शक्तः स तपस्वी जितेन्द्रियः । यः सौरज्ञानसद्भावमालोचयितुमुद्यतः ॥४३
यः प्रदद्यान्नृपः कृत्स्नां क्ष्मां धनं काञ्चनं तथा । सर्वमन्यायतः पृच्छेन्न तस्योपदिशेद् गुरुः ॥४४
यः शृणोति रवेर्धर्मं न्यायतः स च वक्ति च । ततो गच्छति सुस्थानं नरकं तद्विपर्यये ॥४५
दत्तगोदोहसम्भूतः षडक्षरविधानतः । रविसम्पूजितः शीघ्रं नराणां तुल्यता भृशम् ॥४६
सुरासुरैर्मथ्यमानात्क्षीरोदात्सागरात्पुरा । पञ्च गावः समुत्पन्नाः सर्वलोकस्य मातरः ॥४७
नन्दा सुभद्रा सुरभी सुमना शोभनावती । गावः सूर्यसमा भासा उत्पन्नाः कृतिमागताः ॥४८
सर्वलोकोपकारार्थं देवानां तर्पणाय च । मामाश्रित्य स्थिता गावः स्नानार्थं भास्करस्य तु ॥४९
तासामङ्गानि पुण्यानि षड्रसाः खगसत्तम । खगादिषु च सर्वेषु स्थिराणीत्युपधारय ॥५०
गोमयं रोचनं मूत्रं क्षीरं दधि घृतं गवाम् । षडङ्गानि पवित्राणि सर्वसिद्धिकराणि च ॥५१
गोमयादुत्थितः श्रीमान्बिल्ववृक्षोऽर्कवल्लभः । तत्रास्ते पद्महस्ता श्रीर्वृक्षस्तेन च स स्मृतः ॥५२

जानना नितान्त आवश्यक है, ऐसा करते हुए सहस्रों वर्ष की आयु नष्ट हो जाती है, तथापि वह शास्त्र का निष्णात विद्वान् नहीं होता है ।३८-३९। (शास्त्र को) केवल अक्षरमात्र उसके अध्ययन से व्यर्थ जीवन नष्ट करना है, ऐसा समझकर शास्त्रों के त्यागपूर्वक (किसी अन्य द्वारा) परलोक की प्राप्ति के लिए उद्योग करना चाहिए। उस पण्डित के द्वारा, जो समर्थ होते हुए प्राणियों के पारलौकिक

पङ्कान्युत्पलपद्मानि पुनर्जातानि गोमयात् । गोरोचनं च माङ्गल्यं पवित्रं सर्वकामदम् ।।५३
गोमूत्राद्गुग्गुलुर्जातः सुगन्धिः प्रियदर्शनः । आहारः सर्वदेवानां भास्करस्य विशेषतः ।।५४
यद्बीजं जगतः किञ्च चित्तज्ज्ञेयं क्षीरसम्भवम् । दध्नः सर्वाणि जातानि माङ्गल्यान्यर्थसिद्धये ।।५५
घृतादमृतमुत्पन्नममराणामतिप्रियम् । तस्माद्घृतेन पयसा दध्ना यः स्नापयेद्रविम्।।५६
तदन्ते चोष्णतोयेन कषायैश्च निरूपयेत् । स्नाप्य शीताम्बुना पश्चाद्भानुं रोचनया लभेत् ।।५७
पूजयेद्बिल्वपत्रैश्च पद्मैर्नीलोत्पलैस्तथा । अर्घ्यं दद्यात्ततः पश्चात्सवज्रं गुग्गुलं खग ।।५८
पायसं दधिभक्तं च वज्रं च मधुना सह । निवेदयेच्च सद्भक्त्या भक्ष्याणि विविधानि च ।।५९
कृत्वा प्रदक्षिणं पश्चात्प्रणिपत्य क्षमापयेत् । अनेन विधिना भानुं षडङ्गेन दिवस्पतिम् ।।६०
इह लोके परे चैव सर्वान्कामान्स गच्छति । षडङ्गविधिना तं चापूज्यैवं सुमना रविम् ।।६१
स्वर्गं नयेत्सधीमांस्तु कुलानामेकविंशतिम् । स्वर्गे स्थाप्य स्वयं गच्छेज्ज्यौतिषं नाम तत्पदम् ।।६२
अंशेन भोजका वीर देवकार्ये नियोजिताः । प्रयान्ति स्वामिना सार्धं श्रीमद्भानुं परं महः ।।६३
भुक्त्वा भोगांस्तु विपुलान्भोजको भोगसंमितः । कालात्पुनरिहायातः पृथिव्यामेकराड्भवेत् ।।६४
पुष्पं पत्रं फलं तोयं यद्गतं भास्करार्चने । सौरा गावश्च गच्छन्ति सूर्यलोकं न संशयः ।।६५
यः पिबेद्भोजने धेनोरदत्ताभानवे पयः । स गच्छेन्नरकं घोरमकुर्वंस्तर्पणं रवेः ।।६६

श्री, निवास करती है, इसीलिए उस वृक्ष का स्मरण किया जाता है ।५२। पुनः उसी गोमय द्वारा पंक में उत्पन्न (नीले कमल) तथा लाल कमल की उत्पत्ति हुई है, और मांगलिक, पवित्र एवं समस्त कामनाओं को सफल करने वाले गोरोचन की भी ।५३। गो-मूत्र द्वारा गुग्गुल की भी उत्पत्ति हुई है, जो सुगंधित एवं मनमोहक होता है । तथा समस्त देवों एवं विशेषकर भास्कर का भक्ष्य पदार्थ है ।५४। इस भूतल में जो

एककालं पिबेत्क्षीरं धेनूनां भास्करस्य तु । अनेन स्नापयेद्देवं क्षीरेण खगसत्तम ॥६७
प्रत्यूषे यद्भवेत्क्षीरं धेनूनां भास्करस्य तु । स्नापयेत्तेन वै भानुं कृत्स्नेन गरुडाग्रज ॥६८
यस्तु लोको भजेत्सर्वं न देवाय निवेदयेत् । यावन्तो रोमकूपाश्च गवां देहे खगाधिप ॥
तावद्वर्षसहस्राणि नरके पच्यते खग ॥६९
पूजितं पूज्यमानं वा यः कश्चिच्छृणुयाद्रविम् । श्रुत्वानुमोदते यस्तु स यज्ञफलमश्नुते ॥७०
भास्करं पूजितं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । हर्षात्प्रणम्य वै भानुं तस्य लोके महीयते ॥७१
पूज्यमानं रविं भक्त्या यः पश्येन्मानवः खग । सोऽपि यज्ञफलं कृत्स्नं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥७२
श्रुत्वानुमोदते यस्तु पूज्यमानं दिवाकरम् । तत्सर्वं फलमाप्नोति प्रसादाद्भास्करस्य तु ॥७३
एकजन्मानुगं दानं भक्त्या यच्च निवेदितम् । जपयज्ञाद्वियुक्तेभ्यः सहस्रभविकं स्मृतम् ॥
आभूतसम्प्लवस्थायिप्रदानं जपजीविनाम् ॥७४
अत्यल्पमपि यद्दत्तं वाचकाय खगाधिप । तन्महाप्रलयं यावद्दातुर्भोगाय कल्पते ॥७५
न दानमल्पं बहुधा किञ्चिदस्ति विजानताम् । देशकालविधिश्रद्धापात्रयुक्तं तदक्षयम् ॥७६
पात्रे देशे च काले च विधिना श्रद्धया च यत् । दत्तं हुतं कृतं चैव तदनन्तफलं भवेत् ॥७७
तिलार्धमपि यद्वीर दीयते श्रद्धया द्विज । सत्पात्रे विधिवद्भक्त्या तद्भवेत्सर्वकामिकम् ॥७८

घोर नरक की प्राप्ति होती है, क्योंकि उससे सूर्य को उसने तृप्त नहीं किया ।६६। खगसत्तम ! उन सौर गायों के दूध का पान एक समय करना चाहिए और उसी दूध से (सूर्य) देव का स्नान भी कराना चाहिए ।६७। गरुडाग्रज ! प्रातःकाल उन सौर गायों के दूध से सूर्य को भली भाँति [illegible]

यत्स्नातं ज्ञानसलिलैः शीलभस्मप्रमार्जितम् । तत्पात्रं सर्वपात्रेभ्य उत्तमं परिकीर्तितम् ॥७९
जपो दमो यमः पुंसां त्राता संसारसागरात् । अज्ञानां पापनेत्राणां तत्पात्रं परमं स्मृतम् ॥८०
ज्ञानप्लवेन चोपेत शास्त्रं पापमहार्णवात् । अज्ञान्सन्तारयेन्नूनं किं शिला तारयेच्छिलाम् ॥८१
द्विजानां वेदविदुषां कटिसम्भोगि यत्फलम् । हन्तकारप्रदानेन तत्फलं जपजीविने ॥८२
जीवो यस्यैत्य गृहे च भुङ्क्ते सत्कृतिसत्कृतः । कुलमुत्तारयेत्तस्य नरकार्णवसंस्थितम् ॥८३
यज्ञाग्निहोमतीर्थेषु यत्फलं परिकीर्तितम् । जपिनामन्नदानेन तत्समग्रं फलं लभेत् ॥८४
भोजिने शान्तिचित्ताय परिध्यानरताय च । श्रद्धयान्नं सकृद्दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥८५
जपकाञ्छान्तिसंयुक्तानादित्यार्पितचेतसः । भोजयित्वा सकृद्भक्त्या सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥८६
ध्यायमानो रवेः सूक्तं भोजयेत्सततं च यः । ततः साक्षादनेनैव तद्भुक्तमशनं भवेत् ॥८७
पितृनुदिश्य यः श्राद्धे भोजयेद्भोजकं नरः । सःस्थानं समवाप्नोति भानवीयमसंशयः ॥८८

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मे धेनुमाहात्म्यवर्णनं नाम सप्ताशीत्यधिकशततोऽध्यायः ।१८७।

उसकी समस्त कामनाएँ सफल करता है ।७८। ज्ञानरूपी जल से स्नान तथा शीलरूपी भस्म से मार्जन (शुद्धि) करने वाला सभी पात्रों में उत्तम बताया गया है ।७९। जप, दम (इन्द्रिय दमन) और संयम, यही संसारसागर से मनुष्यों की रक्षा करता है, अतः अज्ञानी एवं पापी नेत्र वाले के लिए वही (उपरोक्त नियमपालक ही) सत्पात्र बताया गया है ।८०। ज्ञाप रूपी नौका समेत शास्त्र ही अज्ञानियों को पाप ... न कि शिला द्वारा शिला का संतरण कहीं कभी संभव हुआ है

अथाष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

भोजकसत्कारवर्णनम्

सप्ताश्व उवाच

सूर्याय सर्वपाकान्नं निवेद्याग्नौ च होमयेत् । हुत्वाग्नौ प्रक्षिपेद्वीर बलिं दिक्षु समन्ततः ॥१
सूर्याग्निगुरुविप्राणां सर्वपाकान्नमन्वहम् । योऽनिवेद्यात्मना[1] भुङ्क्ते स भुङ्क्ते किल्बिषं नरः ॥२
कृषिपाल्ये च वाणिज्ये क्रोधसत्यक्षयादिभिः । पुंसां पापानि वर्धन्ते सूनादोषैश्च पञ्चभिः ॥३
कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भः प्रमार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य तेन स्वर्गं न गच्छति ॥४
सूर्याग्निगुरुपूजाभिः पापैरेतैर्न लिप्यते । अन्यैश्च पातकैर्घोरैस्तस्मात्सम्पूजयेत्सदा ॥५
सूर्याग्निगुरुनैवेद्यं यावत्स्यादन्नसङ्ख्यया । तावद्वर्षसहस्राणि दाता सूर्यपुरे वसेत् ॥६
घृतपूपयुतैः सिक्तैः पुण्यं दशगुणोत्तरम् । अवदंशगुणैर्युक्तं पुण्यं शतगुणं खग ॥७
षष्टिकौदननैवेद्यं सहस्रगुणितं फलम् । सुगन्धशालिनैवेद्यं विज्ञेयमयुतोत्तरम् ॥८
भक्ष्यान्नपानदानानि तत्फलानि तथा तथा । यद्वा तद्वा सदा देयं सूर्याग्निगुरुसाधुषु ॥
भक्ष्यं निवेद्य पूर्वोक्तमक्षयं लभते फलम् ॥९

अध्याय १८८

भोजकों के सत्कार का वर्णन

सप्ताश्व बोले—वीर ! सभी भाँति के बने हुए पक्वान्न प्रथम सूर्य को निवेदित कर, अग्नि में

एवं यः कुरुते भक्तिं देवदेवे दिवाकरे । स पितॄन्त्सर्वपापेभ्यः समुद्धृत्य दिवं नयेत् ॥१०
गङ्गास्नानमिदं पुण्यं दर्शनात्प्राप्नुयाद्रवेः । सर्वतीर्थाभिषेकं च प्रणामाद्विन्दते खग ॥११
मुच्यते सर्वपापेभ्यः प्रणम्य शिरसा रविम् । शुश्रूषेत च सन्ध्यायां सूर्यलोके महीयते ॥१२
युगपत्पूजितास्तेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । पितरः सर्वदेवाश्च भवेयुः पूजिता रवौ ॥१३
तुष्यन्ति पितरस्तस्य सुकृष्टेनेव कर्षुकाः । यः श्राद्धे भोजयेद्भक्त्या ब्राह्मणं जपजीविनम् ॥१४
अपि नः स कुले कश्चिदुद्धरेत्किं खगेश्वर । यः सम्पूज्य रविं श्राद्धे भोजयेज्जपजीविनम् ॥१५
तृप्यन्ति पितरस्तस्य गायन्ति च पितामहाः । अद्य नः स कुले प्राज्ञो वाचकं भोजयिष्यति ॥१६
पुराणविदमायान्तं दृष्ट्वैव सह संस्थिताः । क्रीडन्त्योषधयः सर्वा यास्यामः स्वर्गमक्षयम् ॥१७
अनुग्रहाय लोकानां श्रद्धायाश्च परीक्षणे । चरंत्यतिथिरूपेण पितरो देवतास्तथा ॥१८
तस्मादतिथिमायान्तमग्रे गच्छेत्कृताञ्जलिः । स्वागतासनपाद्यार्घ्यस्नानान्नशयनादिभिः ॥१९
रूपान्वितं विरूपं वा मलिनं मलिनाम्बरम् । वेलायामतिथिं प्राप्तं पण्डितो न विचारयेत् ॥२०
भोजकानां शरीरेषु नित्यं सन्निहितो रविः । ये भोजकास्त्यजन्त्यन्ये सर्वपापेष्ववस्थिताः ॥
अधोमुखोर्द्ध्वपादास्ते पतन्ति नरकाग्निषु ॥२१

पूर्वोक्त अक्षय फल की प्राप्ति होती है।९। इस प्रकार की भक्ति जो देवाधिदेव की करता है, उसके समस्त-पाप की निवृत्ति एवं उसके पितरगण स्वर्ग की प्राप्ति करते हैं।१०। खग ! सूर्य के दर्शन से गंगास्नान के फल एवं उनके प्रणाम करने से समस्त तीर्थों के अभिषेक के फल प्राप्त होते हैं।११। सूर्य को शिर से प्रणाम करने से समस्त पाप-मुक्ति तथा संध्या समय उनकी सेवा करने से सूर्य लोक का सम्मान प्राप्त होता है ।१२। सूर्य की स्तुति करने से युगपत (साथ ही साथ) ब्रह्मा, विष्णु, शिव, पितृगण तथा समस्त देवगण

कृमिभिर्भिन्नवदनास्तप्यमानाश्च वह्निना । पीड्यन्ते चायुधैर्घोरैर्यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥२२
ये चापवादं शृण्वन्ति विमूढा ब्राह्मणेषु वै । ते विशेषेण पच्यन्ते नरकेषु मदिच्छया ॥२३
सर्वेषामेव पात्राणां सत्पात्रं जापकः परः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजयेत्सुसमाहितः ॥२४

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमी कल्पे सौरधर्मेषु भोजकसत्कारवर्णनं नामाष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ।१८८।

अथैकोननवत्यधिकशततमोध्यायः

सौरधर्मेषु सप्ताश्वसंवादः

सप्ताश्वतिलक उवाच

आमपात्ररसा यद्वन्नश्यंते नश्यभाजने । जपोपेक्षे तथा दानं सह पात्रेण नश्यति ॥
सद्बीजमूषरे यद्वत्समुप्तं निष्फलं भवेत् ॥१
भस्मनीव हुतं हव्यं यथा होतुश्च निष्फलम् । जपेन रहिते विप्रे तथा दानं निरर्थकम् ॥२
यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला । ब्राह्मणस्य तथा जन्म जपहीनस्य निष्फलम् ॥३
लोहोडुपेन प्रतरन्निमज्जत्युदके यथा । दाता दाता ग्रहीता च पतत्यन्धे तमस्यथ ॥४

शरीर को विदीर्ण कर देते हैं, एवं उस अग्नि में संतप्त होते हुए वे घोर अस्त्रों द्वारा चौदहों इन्द्रों के वर्तमान समय तक पीड़ित होते रहते हैं ।२२। जो मूढ़ ब्राह्मणों की निन्दाएँ सुनते हैं, वे विशेषकर मेरी इच्छा से नरक कुण्ड में सदैव पका करते हैं ।२३। सभी पात्रों में जापक सत्पात्र बताया गया है । अतः

कारुण्यात्सर्वभूतेषु श्रद्धया यत्प्रदीयते । दानं तद्वै खग ज्ञेयं सार्वकामिकमुत्तमम् ॥५
दीनान्धकृपणानां च बालवृद्धातुरेषु च । यद्दीयते खगश्रेष्ठ तस्यानन्तफलं भवेत् ॥६
न हि स्वार्थं समुद्दिश्य प्रतिगृह्णन्ति साधवः । दातुरेवोपकाराय जगृहुः श्रावणादयः ॥७
दातुरेवोपकाराय वदत्यर्थी ददस्व मे । यस्माद्दाता प्रयात्यूर्ध्वमधस्तिष्ठेत्प्रतिग्रही ॥८
देहीति सुवदन्नर्थी धनं बोधयतीव सः । यन्मया कृतमर्थित्वं प्रगेऽदानफलं हि तत् ॥९
बोधयन्ति न याचन्ते देहीति कृपणा जनाः । अवस्थेयमदानस्य यद्याचामो गृहेगृहे ॥१०
आयात्यर्थी गृहं यस्तु कस्तं न प्रतिपूजयेत् । कोऽयमर्थी न पूज्यः स्याद्याचमानो दिनेदिने ॥११
यद्बलादप्यनिच्छन्तं योजयन्ति नराश्रयान् । अहन्यहनि याचन्ते दातुस्ते दर्शयन्ति हि ॥१२
एकस्तिष्ठति चाधस्तादन्यश्चोपरि तिष्ठति । दातृयाचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥१३
यः प्राप्तायार्थिने दानं त्यक्त्वा पात्रमुदीक्षते । सर्वकर्मसु युक्तत्वान्न दाता पारमार्थिकः ॥१४
यद्यर्थिनो नरा न स्युर्दानधर्मः कथं भवेत् । तदर्थिषु भवेद्दानं स्वागतं स्वागतं प्रियम् ॥१५
पादोदकमनुव्रज्यात्स्वर्गसोपानसप्तकम् । चिन्ताचिन्तानुरूपेण कदा कस्य विनष्यति ॥१६

दिया जाता है, वही दान श्रेष्ठ एवं समस्त कामनाओं को सफल करने वाला होता है।५। खगश्रेष्ठ ! दीन, अंधे, कृपण, बाल, वृद्ध एवं आतुर आदि किसी में जो कुछ दान रूप में दिया जाता है, उससे अनन्त फल प्राप्त होते हैं।६। साधुगण अपने स्वार्थ के लिए किसी के द्वारा दी गई वस्तुओं को ग्रहण नहीं करते हैं, प्रत्युत देने वाले के उपकारार्थ उस (श्रावणी आदि) का ग्रहण करते हैं।७। दाता के उपकार के लिए ही उनके घर पहुँच कर वे लोग कहते हैं कि—'मुझे दीजिए' इससे यह होता है कि दाता को स्वर्गादिलोक की प्राप्ति और प्रतिग्राही (उसके लेने वाले) का अधःपतन होता है।८। अर्थी (याचक) दरवाजे पर

ग्रासादर्धमपि ग्रासं युक्तं दातुं सदार्थिनाम् । दानं प्रियविनिर्मुक्तं नष्टमाहुर्मनीषिणः ॥१७
तस्मात्सत्कृत्य दातव्यमनन्तफलमिच्छता । प्रेत्याख्यानमपि श्रेयः प्रियानुनयपेशलम् ॥१८
न तद्दानमसत्कारपारुष्यमलिनीकृतम् । वरं न दत्तमर्थिभ्यः सङ्क्रुद्धेनान्तरात्मना ॥१९
न तद्धनं न च प्रीतिर्न धर्मः प्रियवर्जितः । दानप्रदाननियमयज्ञध्यानं हुतं तपः ॥
यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रोधोऽस्य निष्फलं खग ॥२०
यः श्रद्धयार्चितं दद्यात्प्रतिगृह्णाति चार्चितम् । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तद्विपर्ययात् ॥२१
औदार्यं स्वागतं मैत्री ह्यनुकम्पा च मत्सरः । पञ्चभिस्तु गुरौ दानं दातुर्दाने महाफलम् ॥२२
वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्कराणि च । गङ्गातटं समुद्रश्च नैमिषारण्यमेव च ॥२३
मूलस्थानं महापुण्यं पुण्डीरस्वामिकं तथा । कालप्रियं खगश्रेष्ठ क्षीरिकावास एव च ॥२४
इत्येते कीर्तिता देशाः सुरसिद्धिनिषेविताः । सर्वे सूर्याश्रमाः पुण्याः सर्वा नद्यः सपर्वताः ॥
गोसिद्धमुनिवासाश्च देशाः पुण्याः प्रकीर्तिताः ॥२५
सूर्यायतनसंस्थानां यद्यदल्पं तु दीयते । तदनन्तफलं ज्ञेयं वचः क्षेत्रानुभावतः ॥२६
ग्रहणं चन्द्रसूर्याभ्यामुत्तरायणमुत्तमम् । विषुवं सव्यतीपात षडशीतिमुखं तथा ॥२७
दिनच्छिद्राणि सङ्क्रान्तिः पुण्यं विषुपदं खग । इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्यविवर्धनः ॥२८

अपने ग्रासार्ध के अर्धभाग भी याचक के लिए सदैव देना उचित है, अन्यथा ऐसे प्रिय (याचक) को त्याग कर अन्य में दान करना मनीषियों ने व्यर्थ बताया है।१७। इसलिए अनन्तफल के इच्छुक को आवश्यक है कि उन्हें सत्कारपूर्वक दान दें। उनके समीप बैठकर बात-चीत भी करना श्रेयस्कर होता है, क्योंकि

प्रतिपत्तिरिति ज्ञेयं श्रद्धापर्यायपञ्चकम् ॥२९
भक्तिभावः परा प्रीतिर्धर्मो धर्मैकभावनः । तस्माच्छ्रद्धां समास्थाय देयमक्षयमिच्छता ॥३०
श्रद्धया विधिवत्पात्रे प्रतिपादितमुत्तमम् । तदनन्तफलं ज्ञेयमपि वा भारमात्रकम् ॥३१
यद्दानं श्रद्धया पात्रे विधिवत्प्रतिपादितम् ।

आर्तेषु दीनेषु गुणान्वितेषु यः श्रद्धया स्वल्पमपि प्रदद्यात् ।
स सर्वकामान्समुपैति लोकाञ्छ्रद्धैव दानं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥३२

श्रद्धां यज्ञमुशन्तीह श्रद्धा परमुपोषितम् ॥३३
श्रद्धा दानं परं ज्ञेयं श्रद्धा एव तपः परम् । दानमिष्टं तपो ध्यानं दशकं धर्मसाधनम् ॥३४
अथाहिंसा क्षमा सत्यं ह्रीः श्रद्धेन्द्रियसंयमः । सूर्यौकसां च सम्प्राप्तेर्गतिरेका प्रकीर्तिता ॥३५
हन्त व्यस्तैः समस्तैर्वा सूर्यधर्मैरनुष्ठितैः । कुर्यात्पुण्यं महत्तस्मान्मम लोकेप्सया सुधीः ॥३६
यथा भूः सर्वभूतानां शान्तेरतिशयः स्मृतः । गुरुमार्तमशक्तं वा विदेशे प्रस्थितं तथा ॥
परस्त्रीद्रव्यसङ्कल्पं यः सापेक्षं करोति च ।
॥३७
अरिभिः परिभूतं च सन्त्यजेच्चैव पापकृत्
इत्येतत्पातकं ज्ञेयं गुरुनिन्दासमं भवेत् ॥३८
तद्भार्यामित्रपुत्रेषु यश्चावज्ञां करोति च । महापातकिनस्त्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥३९
ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः । प्राणान्तिकं महादोषं ब्रह्महा स उदाहृतः ॥४०
क्रोधाद्द्वेषाद्भयाल्लोभाद्ब्राह्मणस्य वदेत यः ।

भक्तिभाव, उत्तमप्रीति, धर्म, धार्मिक भावना और प्रतिपत्ति (कर्त्तव्य ज्ञान) यही श्रद्धा
गये हैं।२६-२८। के पाँच नामान्तर (दूसरे नाम) कहे गये हैं।२९। श्रद्धालु होकर ही विधानपूर्वक सत्पात्र में दान देना
उत्तम बताया गया है, इसलिए अक्षय फल के इच्छुक को चाहिए कि श्रद्धा पूर्ण ही दान करें।३०। श्रद्धा
विधानपूर्वक पात्र में दान देना इसलिए उत्तम बताया गया है कि उससे अनन्त फल की प्राप्ति होती

ब्राह्मणं च समाहूय याचमानमकिञ्चनम् । यन्नास्तीति च यो ब्रूयात्स चाण्डाल उदाहृतः ॥४१
देवद्विजगवां भूमिं पूर्वदत्तां हरेत यः । प्रनष्टामपि[1] काले तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥४२
अधीत्य यो रवेर्ज्ञानं परित्यजति मन्दधीः । सुरापेन समं ज्ञेयं तस्य पापं च सुव्रत ॥४३
अग्निहोत्रपरित्यागः पञ्चयज्ञियकर्मणाम्[2] । मातापितृपरित्यागः कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ॥४४
अप्रियं सूर्यभक्तानामभक्ष्यस्य च भक्षणम् । एवं निरपराधानां प्राणिनां च प्रमारणम् ॥४५
सर्वाधिपत्यमेतेषां नास्ति देवपुरोत्तमे । आत्मलोकाधिपत्यं तु यच्छेत्सर्वजगत्पतिः ॥४६
केचिदत्रैव मुच्यन्ते ज्ञानयोगपरा नराः । आवर्तन्ते पुनश्चान्ये संसारे भोगतत्पराः ॥४७
तस्माद्विमोक्षमन्विच्छन्भोगासक्तिं विवर्जयेत् । विरक्तः शान्तचित्तात्मा सौरलोकमवाप्नुयात् ॥४८
यच्चाप्यसक्तहृदये जपन्तीमं प्रसङ्गतः । तेषामपि वदत्येकः स्वानुभावानुरूपतः ॥४९
तन्नार्चयन्ति ये भानुं सकृदुच्छिष्टदेहिनः । तेषां पिशाचलोके तु भोगान्भानुः प्रयच्छति ॥५०
द्विर्जपन्ति च ये भानुं क्रूराः सङ्क्रुद्धलोचनाः । रक्षोलोके रविस्तेषां महाभाग्यं प्रयच्छति ॥५१
त्रिरर्चयन्ति ये भानुं मद्यमांसरता नराः । ऋषिलोके रविस्तेषां भोगान्दिव्यान्प्रयच्छति ॥५२
ये नृत्यगीतं कुर्वन्ति त्रिश्चतुर्धा यदृच्छया । सूर्यस्याग्रे तु ते यान्ति गन्धर्वभवनं खग ॥५३

है ।४०। याचना करने वाले किसी अकिंचन ब्राह्मण को बुलाकर जो 'नहीं है' कह देता है, उसे चाण्डाल कहते हैं ।४१। देव, ब्राह्मण एवं गाय के लिए प्रदत्त भूमि का अपहरण जो करता है, चाहे वह कितनी खराब क्यों न हो, उसे ब्रह्मघाती बताया गया है ।४२। सुव्रत ! जो कोई सूर्य के ज्ञान की प्राप्ति कर पुनः उसका त्याग कर देता है, वही मूर्ख एवं उसका पाप मद्यपान करने वाले के समान कहा गया है ।४३। अग्निहोत्र के त्याग, पाँचों यज्ञ-कर्मों के त्याग, माता-पिता के त्याग, कपटपूर्ण साक्षी (गवाही) देना, मित्र का

लोकाः ख्यातिं समुद्दिश्य पूजयन्ति च गोपतिम् । तेषां शक्रालये भानुः कामान्सर्वान्प्रयच्छति ॥५४
कामासक्तेन चित्तेन यः षडर्चयते रविम् । प्राजापत्ये रविस्तस्य लोके भोगान्प्रयच्छति ॥५५
नवकृत्वोर्चयेद्यस्तु चित्रभानुं खगाधिप । स याति विष्णुसालोक्यं विष्णुना सह मोदते ॥५६
तस्मादपि परं स्थानं यद्भूतानां मनोहरम् । अप्रमेयगुणैर्दिव्यैर्विमानैः सार्वकामिकैः ॥५७
असंख्यैर्वस्तुभिर्व्याप्तं गैरिकैं रक्तचित्रकैः । नानागृहसमाकीर्णैः सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥५८
तत्स्थानं ते प्रगच्छन्ति अर्चयन्ति च ये द्विजान् । तत्र लोके खगश्रेष्ठ वसन्ति विहरन्ति च ॥
॥५९
तस्मादपि परं स्थानं ज्योतिष्कं सौरमुच्यते
एवं सूर्यानुभावेन निकृष्टेनापि कर्मणा । नरैः स्थानान्यवाप्यन्ते श्रद्धाभावानुरूपतः ॥६०

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मेषु सप्ताश्वानूरुसंवादो नाम एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१८९।

अथ नवत्यधिकशततमोऽध्यायः

सौरधर्मेषु सूर्यानूरुसंवादवर्णनम्

सप्ताश्वतिलक उवाच

ताराारूपविमानानामिमाः सन्ति च कोटयः । यः कुर्यात्तु नमस्कारं तस्यैव च फलं भवेत् ॥१

करता है, उसे गन्धर्व भवन की प्राप्ति होती है ।५३। जो अपनी ख्याति के लिए सूर्य की उपासना करते हैं, भानु उन्हें इन्द्रलोक की समस्त कामनाएँ प्रदान करते हैं ।५४। काम में अनासक्त रहकर जो छः बार सूर्य ... खगाधिप ! जो नव बार

इत्येता गतयः प्रोक्ता महत्यः सौरधर्मिणाम् । तस्मात्सौरः सदा धर्मः कर्त्तव्यः सुखमिच्छता ।।२
इदानीं पापनिचयाः स्थूला नरकहेतवः । ते समासेन कथ्यन्ते मनोवाक्कायसाधनैः ।।३
गवां मार्गे वने चाग्नेः पुरे ग्रामे समर्पणम् । इत्येतानीह पापानि सुरापानसमानि च ।।४
वने सर्वस्य हरणं नरस्त्रीगजवाजिनाम् । गोभूसमीपजातानामोषधीनां च खेचर ।।५
चन्दनागुरुकर्पूरकस्तूरीपट्टवाससाम् । हस्तन्यासापहरणं रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ।।६
कन्यानां वरयोग्यानामाकर्षणमसङ्गताः । पुत्रमित्रकलत्रेषु गमनं भगिनीषु च ।।७
कुमारीसाहसं घोरमन्त्यजस्त्रीनिषेवणम् । सवर्णायाश्च गमनं गुरुतल्पसमं स्मृतम् ।।८
महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसङ्ज्ञानि ब्रूमहे चोपपातकम् ।।९
द्विजायार्थं परिश्रुत्य न प्रयच्छति यो द्विज[१] । सद्भार्याणां च संत्यागः साधुबन्धुतपस्विनाम् ।।१०
गोभूहिरण्यवस्त्राणामपहारः प्रयत्नतः । ईश्वरार्पितबुद्धीनां पीडनं सुमहत्कृतम् ।।११
यः पीडामाश्रमं स्थान आचरेद्दल्पिकामपि । तद्भृत्युपरिभूतस्य पशुधान्यधनस्य च ।।१२
कूपधान्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् । यज्ञारामतडागानां दारापत्यस्य विक्रयः ।।१३
तीर्थयात्रोपवासानां व्रते च जपकर्मणि । स्त्रीधनान्युपकर्षंति ये जनाः पापकर्मणा ।।१४
अरक्षणं च नारीणां मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । ऋषीणामप्रदानं च धान्यवृद्ध्युपसेवनम् ।।१५

जो सूर्य को नमस्कार करता है।१। सौर धर्म के अपनाने वाले के लिए यही गतिरूप है, अतः सुखेच्छुक को सदैव सौरधर्म का पालन करना चाहिए।२। इस समय मैं तुम्हें वे स्थूल पाप समूह, जो नरक के कारण हैं, तथा मन, वाणी एवं शरीर द्वारा उसे लोग उत्पन्न करते हैं, विस्तारपूर्वक बता रहा हूँ।३। गौओं के पथ, जंगल, नगर एवं गाँव को अग्नि द्वारा प्रज्वलित कर नष्ट करना, ये सब पाप मद्यपान के समान कहाये गये

देवाग्निसाधुसाध्वीनां निन्दा गोब्राह्मणस्य च। प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा राजमाण्डलिकानपि[२] ॥१६
उत्सन्नपितृदेवाश्च स्वकर्मत्यागिनश्च ये। दुःशीला नास्तिकाः पापाः सदसच्छून्यवादिनः ॥१७
एवं कामे प्रवृत्ते तु वियोनौ पशुयोनिषु। रजस्वलास्वयोनौ[३] तु मैथुनं यः समाचरेत् ॥१८
स्त्रीपुत्रमित्रसम्प्रीतेरारामोच्छेदकाश्च ये। जनस्याप्रियवक्तारो जनाभिप्रायभेदिनः ॥१९
भेत्ता तडागवप्राणां सङ्क्रमाणां रसस्य च। एकपङ्क्तिस्थितानां च पङ्क्तिभेदं करोति यः ॥२०
इत्येतैस्तु नराः पापैरुपपातकिनः स्मृताः ॥२१

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मेषु सूर्यानूरुसंवादे नवत्यधिकशततमोऽध्यायः।१९०।

अथैकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः

सप्ताश्वतिलकारुणसंवादम्

सप्ताश्वतिलक उवाच

ये गोब्राह्मणसस्यानां साधूनां तु तपस्विनाम्। दूषकाश्चैव वर्तन्ते नरा नरकगामिनः ॥१
परिश्रमेण तप्यन्ते येऽपरे तस्य सूचकाः। परदाररतानां च कन्याया दूषकाश्च ये ॥२

सेवन, देव, अग्नि, सज्जन, सती, गो, ब्राह्मण एवं परोक्ष या प्रत्यक्ष राजाओं की निन्दा करने, पितृगण, देवों के त्याग, अपने कर्म के त्याग, दुःशील, नास्तिक, पापी, सत् असत् अथवा शून्यवादी कामुक होकर नपुंसक नारी, या पशुओं के संभोग करने, अथवा रजस्वला के साथ मैथुन, स्त्री, मित्र एवं पुत्र की प्रीति के

गोष्ठाग्निजलरम्यासु तरुच्छायानगेषु च । त्यजन्ति ये पुरीषाणि आरामायतनेषु च ॥३
मद्यपानरता नित्यं गीतवाद्यरता नराः । कामक्रोधमदाविष्टा रन्ध्रान्वेषणतत्पराः ॥४
पाखण्डमतसंयुक्ता वृथा संलापकौतुकाः । ये मार्गानुपरुन्धन्ति परसीमां हरन्ति च ॥५
कूटशासनकर्तारः कूटकर्मकृतो नराः । धनुषः शिल्पिशस्त्राणां यः कर्ता यश्च विक्रयी ॥६
निर्दयोऽतीवभृत्येषु पशूनां दमकश्च यः । मिथ्या प्रवदतो वाचमाकर्णयति यः शनैः ॥
स्वामिमित्रगुरुद्रोही मायावी चपलः शठः ॥७
ये भार्यापुत्रमित्राणि बालवृद्धकृशातुरान् । भृत्यानतिथिबन्धूंश्च त्यजन्ति च बुभुक्षितान् ॥८
यः स्वयं पक्वमश्नाति विप्रायान्नं न यच्छति । वृथा पाकः स विज्ञेयो ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥९
नियमं स्वयमादाय ये त्यजन्त्यजितेन्द्रियाः । प्रव्रज्यावसिता ये च रहस्यानां तु भेदकाः ॥१०
ये ताडयन्ति गां मूढास्त्रासयन्ति मुहुर्मुहुः । दुर्बलं न च पुष्णन्ति प्रनष्टान्नान्विषन्ति च ॥११
पीडयन्त्यतिभारेण अक्षयं वाहयन्ति च । वृषाणां वृषणानन्ये पापिष्ठा गालयन्ति हि ॥
वाहयन्ति च गां वन्ध्यां ते पापिष्ठा नराधमाः ॥१२
अन्नर्थविकलं हीने बालवृद्धकृशानुगम् । नानुकम्पन्ति ये मूढास्ते यान्ति नरकं नराः ॥१३
अजाविका माहिषिकाः सवित्रीवृषलीपतिः । क्षत्रविट्शूद्रवृद्धाश्च स्वधर्मविहताः सदा ॥१४
शिल्पिनः कारुका वेश्याः क्षेमकारनृपध्वजाः । नर्तक्यो ज्योतिषि हताः सर्वे नरकगामिनः ॥१५

वृक्षों की छाया, बगीचे एवं (जीर्ण-शीर्ण) मन्दिरों में या उसके निकट पुरीषोत्सर्ग (पाखाना-पेशाब) करने वाले, नित्य मद्यपान करने वाले, गाने-बजाने वाले, कामी, क्रुद्ध, मदांध, रन्ध्रान्वेषी, पाखंडी, व्यर्थ

घृततैलानुपानानि मधुमांसरसासवम् । गुडेक्षुक्षीरशाकान्हि दधिमूलफलानि च ॥१६
तृणानि काष्ठं पुष्पाणि बीजौषधिमनुत्तमाम् । उपानच्छत्रशकटमासनं शयनं मृदः ॥१७
ताम्रं सीसं त्रपुं कांस्यं शङ्खाद्यं च जलोद्भवम् । वार्क्षं वा वैणवं वापि गृहोपकरणानि च ॥१८
और्णकार्पासकौशेयभङ्गपट्टोद्भवानि च । स्थूलसूक्ष्माणि सम्मूढा ये च लोका हरन्ति वै ॥१९
एवमादीनि चान्यानि द्रव्याणि विविधानि च । नरकेषु ध्रुवं गच्छेद्यो हरेत पुमान्बलात् ॥२०
यद्वा तद्वा तु पारोक्ष्यमपि सर्षपमात्रकम् । अपहृत्य नरो याति नरकं नात्र संशयः ॥२१
एवमाद्यैर्नरः पापैरुत्क्रान्तेः समनन्तरम् । शरीरयातनार्थं तत्पूर्वकायमवाप्नुयात् ॥२२
यमलोके व्रजदेवं शरीरेण यमाज्ञया । यमदूतैर्महाघोरैर्नीयमानः सुदुःखितः ॥२३
देवमानुषजीवानामधर्मनिरतात्मनाम् । धर्मराजः स्मृतः शास्ता सुघोरैर्विविधैर्वधैः ॥२४
विनयाभावयुक्तानां प्रमादात्स्वलितात्मनाम् । प्रायश्चित्तैर्बहुविधैः पातकं नष्टतामियात् ॥२५
पारदारिकचोराणामन्यायव्यवहारिणाम् । शास्ता क्षितिपतिः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट् ॥२६
तस्मात्कृतस्य पापस्य प्रायश्चितं समाचरेत् । नाभुक्तस्यान्यथा नाशः कल्पकोटिशतैरपि ॥२७
यः करोति शुभं कर्म कारयेदनुमोदयेत् । कायेन मनसा वाचा स विन्देतोत्तमं सुखम् ॥२८

आसव, गुड़, ऊख, क्षीर, शाक, दही, मूलकन्द आदि फल तृण, काष्ठ, पुष्प, बीज, औषधि, उपानह (जूते), छत्र (छाता), गाड़ी (बैलगाड़ी आदि), आसन, शयन (पलंग बिछौने आदि), मिट्टी, ताँबा, शीशा, रांगा, कांसा, जल से उत्पन्न शंख आदि, भेंड़े, बांस के फल, घर बनाने के सामान, (ऊनी, सूती एवं रेशमी वस्त्र, भांग, पत्थर की मोटी-पतली चक्कियाँ आदि के अपहरण करने वाले मूर्ख लोग, एवं इसी प्रकार

इति संक्षेपतः प्रोक्ता पापभेदात्त्रिधा गतिः । तथान्या गतयश्चित्राः कथ्यन्ते कर्मभेदतः ॥२९

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मे सप्ताश्वातलकारुणसंवाद-
नामैकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१९१।

अथ द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः

सप्ताश्वातिलकानूरुसंवादवर्णनम्

सप्ताश्वतिलक उवाच

सन्त्रासजननं घोरं पापानां पापकारिणाम् । गर्भस्थैर्जायमानैश्च बालैस्तरुणमध्यमैः ॥१
स्त्रीपुंनपुंसकैर्वृद्धैर्गन्तव्यं सर्वजन्तुषु । शुभाशुभफलं तत्र भोक्तव्यं देहिभिस्तथा ॥२
चित्रगुप्तादिभिः सर्वैर्धर्मस्थैः सत्यवादिभिः । प्रोक्तं वै धर्मराजस्य निकटे यच्छुभाशुभम् ॥
अवश्यं हि कृतं कर्म भोक्तव्यं तद्विचारितम् ॥३
तत्र ये शुभकर्माणः सौम्यचित्ता दयान्विताः । ते नरा यान्ति सौम्येन यथा यमनिकेतनम् ॥४
यः प्रदद्याद् द्विजेन्द्राणामुपानत्काष्ठछत्रकम् । स च धर्मेण महता सुखं याति यमालयम् ॥५
सोपानत्को नरो यस्तु देवायतनमाविशेत् । विशेषतो गर्भगृहं स सन्त्रासमुपाश्नुते ॥६

जो मन वाणी एवं कर्म द्वारा शुभ कर्म करता कराता या अनुमोदित करता है उसे उस सुख की प्राप्ति होती है ।२८। इस प्रकार संक्षेप में पाप भेद की तीन गति बतायी गई है और उसकी आश्चर्यकारी गतियाँ जो कर्मभेद वश प्राप्त होती हैं, कह रहा हूँ ।२९

सोपानत्कानि दानानि तथान्नं तु विशेषतः । एवं दानविशेषेण धर्मराजपुरं नरः ॥
यस्माद्याति सुखेनैव तस्माद्धर्मं समाचरेत् ॥७
ये पुनः क्रूरकर्माणो नराः पापरताः खग । ते घोरेण तथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम् ॥८
षडशीतिसहस्राणि योजनानामशीति च । वैवस्वतपुरं ज्ञेयं नानारूपमिति स्थितम् ॥९
समीपस्थमिवाभाति नराणां शुभचारिणाम् । पापानामतिदूरस्थं तथा रौद्रेण गच्छताम् ॥१०
तीक्ष्णकण्टकयुक्तेन शर्करानिचितेन च । क्षुरधारातिनिस्त्रिंशैः पाषाणैश्चिन्तितेन च ॥११
क्वचिदर्केण महता दुरन्तैश्चैव खातकैः । लोहशङ्कुभिराच्छिन्नास्तथा खड्गैः समन्विताः ॥१२
ततः पतद्भिर्विमलैः पर्वतैर्वृक्षसङ्कुलैः । प्रेतप्राकारयुक्तेन यान्ति मार्गेण दुःखिताः ॥१३
क्वचिद्विषमगर्ताभिः क्वचिल्लोष्ठैः सपिच्छलैः । सुतप्तवालुकाभिश्च तथा तीक्ष्णैश्च शङ्कुभिः ॥१४
अनेकशाखारचितैर्व्याप्तैर्वंशवनैः क्वचित् । कष्टेन तमसः मार्ग अनालम्बे सुदारुणि ॥१५
अथ भृङ्गाटकैर्व्याप्तैः क्वचिद्दावाग्निना पुनः । क्वचित्तप्तशिलाभिश्च क्वचिद्व्याप्तं हिमेन तु ॥१६
क्वचिद्वालुकया व्याप्तमाकण्ठान्तं प्रवेशयेत् । क्वचिद्दुष्टाम्बुना व्याप्तं क्वचिच्च करिषा[१]ग्निना ॥१७
क्वचित्सिंहैः क्वचिद्व्याघ्रैर्दंशैः कीटैश्च दारुणैः । क्वचिन्महाजलौकाभिः क्वचिद्राजगरैः पुनः ॥१८

का अनुभव करना पड़ता है ।६। पादत्राण समेत दान एवं विशेषकर अन्न दान करने वाला पुरुष उसी दान विशेष द्वारा पुनः सुखपूर्वक धर्मराज के नगर को प्रस्थान करता है, अतः धर्माचरण करना सभी के लिए आवश्यक है ।७। खग ! जो मनुष्य क्रूर कर्म करने वाले एवं पाप में आसक्त रहने वाले हैं, वे उस दक्षिण के दुर्गम पथ द्वारा यम की पुरी में प्रविष्ट कराये जाते हैं ।८। छियासी सहस्र योजन की दूरी पर यमराज के वे भाँति-भाँति के नगर स्थित हैं ।९। वे नगर शुभ कर्म करने वाले के लिए अत्यन्त सन्निकट की भाँति प्रतीत

मक्षिकाभिश्च रौद्राभिः क्वचित्सर्पैर्विषोल्बणैः । महागजेन्द्रयूनैश्च बलोन्मत्तैः प्रमाथिभिः ॥१९
पन्थानमुल्लिखद्भिश्च तीक्ष्णभृङ्गैर्महावृषैः । महाभृङ्गैश्च महिषैरुष्ट्रैर्मत्तैर्मदातुरैः ॥२०
डाकिनीभिश्च रौद्राभिर्विकरालैश्च राक्षसैः । व्याधिभिश्च महाघोरैः पीड्यमाना व्रजन्ति हि ॥२१
महापाशविमिश्रेण महाचण्डेन वायुना । महापाषाणवर्षेण हन्यमाना निराश्रयाः ॥२२
क्वचिद्विद्युत्प्रपातेन दीर्यमाणा व्रजन्ति हि । पतद्भिर्वज्रसङ्घातैरुल्कापातैश्च दारुणैः ॥२३
प्रदीप्ताङ्गारवर्षेण दह्यमाना व्रजन्ति हि । महान्धकारशुक्रेण पीड्यमाना व्रजन्ति हि ॥२४
महामेघरवैर्घोरैर्वित्रास्यन्ते मुहुर्मुहुः । तीक्ष्णपाषाणयुक्तेन पूर्यमाणाः समन्ततः ॥२५
महाक्षुराम्बुधाराभिः सेव्यमाना व्रजन्ति हि । महामेघरवैर्घोरैर्वित्रास्यन्ते मुहुर्मुहुः ॥२६
भृशं शीतेन तीक्ष्णेन रुक्षेण मारुतेन च । इत्थं मार्गेण रौद्रेण पाथेयरहितेन च ॥२७
निरालम्बेन दुर्गेण निर्जनेन समन्ततः । अविश्रामेण महता विगतापायदुर्धरैः ॥२८
नीयन्ते देहिनः सर्वे ये मूढाः पापकारिणः । इति ज्ञात्वा नरः कुर्यात्पुण्यं पापं च वर्जयेत् ॥
पुण्येन याति देवत्वं पापेन नरकं व्रजेत् ॥२९
यैर्मनागपि देवेशो मनसा पूजितो रविः । ते कदापि न पश्यन्ति यमस्य वदनं खग ॥३०
किन्तु पापैर्महाघोरैः किञ्चित्कालं तवाज्ञया । भवन्ति प्रेतराजानस्ततो यान्ति रवेः पुरम् ॥३१
ये पुनः सर्वभावेन भजन्ते भुवि भास्करम् । न ते लिम्पन्ति पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥३२

मदोन्मत्त होने के कारण बलात् मंथन करने वाले विशालकाय गजेन्द्र, कहीं तीक्ष्ण सींग वाले बड़े-बड़े बैल एवं महान सींग वाले भैंसे मार्ग को सीमा द्वारा उथल पुथल मचाकर अवरुद्ध किये हैं, कहीं मदान्ध ऊँटों के वृन्द भरे पड़े हैं, कहीं भीषण डाकिनियाँ, एवं विकराल राक्षसों के दल खड़े हैं। इस प्रकार अत्यन्त घोर

तस्मात्प्रकुर्याद्भक्तिं वै भास्करे सततं नरः । श्रद्धया पूजयेद्भानुं य इच्छेद्विपुलं धनम् ॥३३

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मे सप्ताश्वतिलकानूरुसंवादे
द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१९२।

अथ त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः

दन्तकाष्ठविधिवर्णनम्

सप्ताश्वतिलक उवाच

अयने विषुवे वारे सङ्क्रान्तौ ग्रहणे तथा पूजयेत्सततं भानुं सप्तम्यां तु विशेषतः ॥१
वैनेतेय निबोध त्वं विधानं सप्तमीव्रते । एतद्धि परमं गुह्यं रवेराराधनं परम् ॥२
सिद्धार्थकैस्तु प्रथमा द्वितीया चार्कसम्पुटैः । तृतीया मरिचैः कार्या चतुर्थी तिलसप्तमी ॥३
सप्तमी [1]चौदनैर्वीर सप्तमी परिकीर्तिता । इत्येताः सप्त सप्तम्यः कर्तव्या भूतिमिच्छता ॥४
तथा चानुक्रमे तासां लक्षणं कथयाम्यहम् । माघे वा मार्गशीर्षे वा कार्या शुक्ला तु सप्तमी ॥५
आर्तस्य तु न नियमः पक्षमासकृतो भवेत् । अर्धप्रहरशेषे तु कुर्याद्वै दन्तधावनम् ॥६

कमलपत्र की भाँति पाप उसका स्पर्श तक नहीं करता है ।३२। इसलिए मनुष्य को चाहिए कि भगवान् भास्कर की निरन्तर पूजा करें और विपुल धन के इच्छुक भी श्रद्धालु होकर भानु की आराधना करें ।३३

श्रीभविष्यपुराण में ब्राह्मपर्व के सप्तमी कल्प के सौरधर्म में सप्ताश्वतिलकानूरुसंवाद वर्णन

पश्चम्यां तत्र ये वृक्षाः कामितास्तान्वदाम्यहम् । मधूके पुत्रलाभः स्याद्दुःखहा मार्कवो भवेत् ।।७
बदर्या च बृहत्या च क्षिप्रं रोगात्प्रमुच्यते । ऐश्वर्यं च भवेद्बिल्वैः खदिरेण च सञ्चयः ।।८
शत्रुक्षयः कदम्बेषु अर्थलाभोतिऽमुक्तके । गुरुतां याति सर्वत्र आटरूषकसम्भवैः ।।९
ज्ञातिप्रधानतां याति अश्वत्थो यच्छते यशः । करवीरात्परिज्ञानमचलं स्यान्न संशयः १०
श्रियं प्राप्नोति विपुलां शिरीषस्य निशेवने । प्रियङ्गुं सेव्यमानस्य सौभाग्यं परमं भवेत् ।।११
अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं सुखासीनोऽथ वाग्यतः । कामं यथेष्टं हृदये कृत्वा समभिमन्त्र्य च ।।
मन्त्रेणानेन मतिमानश्नीयाद्दन्तधावनम् ।।१२
वरं दत्त्वाभिजानासि कामदं च वनस्पते । सिद्धिं प्रयच्छ मे नित्यं दन्तकाष्ठ नमोऽस्तु ते ।।१३
त्रीन्वारान्परिजप्यैवं भक्षयेद्दन्तधावनम् । पश्चात्प्रक्षाल्य काष्ठं तु शुचौ देशे विनिक्षिपेत् ।।१४
ऊर्ध्वे निपतिते सिद्धिस्तथा चाभिमुखस्थिते । अतोऽन्यथा तु पतिते आनीय पुनरुत्सृजेत् ।।१५
पराङ्मुखं यदि भवेत्त्रीन्वारान्दन्तधावनम् । असिद्धां तु विजानीयान्न ग्राह्या सा तु सप्तमी।।१६
ब्रह्मचारी तु तां रात्रिं स्वप्यान्मङ्गलसेवया । बिभ्रद्वासोनुपहतं शुचिराचारसंयुतः ।।१७
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय वै खग । प्रक्षालयेन्मुखं धीमानश्नीयाद्दन्तधावनम् ।।१८
उपविश्य शुचिर्भूत्वा प्रणम्य शिरसा रविम् । जपं यथेष्टं कृत्वा तु जुहुयाच्च हुताशने ।।१९
ततोऽपराह्णसमये स्नात्वा मृद्गोमयाम्बुभिः । विधिवन्नियमं कृत्वा मौनी शुक्लाम्बरः शुचिः ।।२०

वाले उन वृक्षों को बता रहा हूँ। महुवे के सेवन करने से पुत्र लाभ, भृङ्गराज (भंगैरया) से दुःखनाश, बेर

पूजयित्वा विधिं भक्त्या देवदेवं दिवाकरम् । स्वप्याद्देवस्य पुरतो गायत्रीजपतत्परः ।।२१

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मे दन्तकाष्ठविधिवर्णनं
नाम त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१९३।

अथ चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः

सूर्यारुणसंवादे स्वप्नवर्णनम्

सप्ताश्वतिलक उवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि यैर्यैर्यत्फलमश्नुते । स्वप्ने दृष्टे तु सप्तम्यां पुरुषो नियतव्रतः ।।१
समाप्य विधिवत्सर्वां जपहोमादिकां क्रियाम् । भूमौ शय्यां समास्थाय देवदेवं विचिन्तयेत् ।।२
हन्त सुप्तो यदि नरः पश्येत्स्वप्ने दिवाकरम् । शक्रध्वजं वा चन्द्रं वा तस्य सर्वाः समृद्धयः।।३
भृङ्गारचमरादर्शकनकाभरणानि च । रुधिरस्य स्रुतिः केशपात ऐश्वर्यकारकः ।।
स्वप्ने वृक्षाधिरोहे तु क्षिप्रमैश्वर्यमाहवे ।।४
दोहनं महिषीसिंहीगोधेनूनां करे स्वके । बन्धश्चासां राज्यलाभो नाभेः स्पर्शे तु दुर्मतिः ।।५
अविं हत्वा स्वयं खादेत्सिंहमम्बुजमेव च । स्वाङ्गमस्थि हुताशं च सुरापानं खगाधिप ६।।

को धारण करे और देवाधिदेव सूर्य की विधानपूर्वक पूजा के उपरान्त गायत्री जप करते हुए उनके सामने शयन कर जाये ।१२-२१

... में दंतकाष्ठ विधिवर्णन नामक

हैमे वा राजते वापि यो भुंक्ते पायसे नरः । पात्रे तु पद्मपत्रे वा तस्यैश्वर्यं समं भवेत् ।।७
द्यूते च वाथवा युद्धे विजयो हि सुखावहः । गात्रस्य स्वस्य ज्वलनं शिरोबन्धश्च भूतये ।।८
[1]माल्यांबराणां शुक्लानां हयानां पशुपक्षिणाम् । सदा लाभं प्रशंसंति विष्ठानां चानुलेपनम् ।।९
हययाने भवेत्क्षिप्रं रथयाने प्रजागमः । नानाशिरोबाहुता च गृहस्थां कुरुते श्रियम् १०
अगम्यागमनं धन्यं वेदाध्ययनमुत्तमम् । देवद्विजश्रेष्ठवीरगुरुवृद्धतपस्विनः ।।११
यद्वदन्ति नरं स्वप्ने सत्यमेवेति तद्विदुः । प्रशस्तं दर्शनं चैषामाशीर्वादः खगाधिप ।।१२
राज्यं स्यात्स्वशिरश्छेदे धनं बहुवधे भवेत् । रुदिते भक्ष्यसम्प्राप्ती राज्यं निगडबन्धने ।।१३
पर्वतं तुरगं सिंहं वृषभं गजमेव हि । महदैश्वर्यमाप्नोति यो विक्रम्याधिरोहति ।।१४
आगृह्णानो ग्रहांस्तारा मरीचिं परिवर्तयन् । उन्मूलयति पर्वतांश्च राजा भवति भूतले ।।१५
देहाग्निष्कान्तिरन्त्राणां सर्वेषां च खगाधिप । पानं समुद्रसरितामैश्वर्यसुखकारकम् ।।१६
बलं चाम्बुनिधिं वापि तीर्थपारं प्रयाति यः । तस्यापत्यं भवेद्वीर अचलं च खगाधिप ।।१७
भवत्यर्थागमः शीघ्रं कृमिर्वा यदि भक्षयेत् । अंगानां च सुरूपाणां लाभो दर्शनमेव च ।।
संयोगश्चैव माङ्गल्यैरारोग्यं धनमेव च ।।१८
ऐश्वर्यं राज्यलाभश्च यस्मिन्स्वप्न उदाहृतः । सप्त स्यान्नात्र संदेहश्चतुर्भिः श्रुत उत्तमः ।।१९

मद्यपान करने सुवर्ण या चाँदी के पात्र अथवा कमल पत्र के पात्र में खीर खाने से ऐश्वर्य की प्राप्ति होती है ।६-७। द्यूत क्रीडा (जूए) या युद्ध में विजय प्राप्त होने से अत्यन्त सुख, अपने शरीर के जलने अथवा शिरोबन्धन से ऐश्वर्य की प्राप्ति होती है ।८। शुक्लवर्ण के वस्त्र एवं मालाओं से सुसज्जित अश्व के दर्शन, अथवा पशु-पक्षियों के मल के अनुलेपन करने से सदैव लाभ होना बताया गया है ।९। [illegible]

पञ्चभिः [1]पुत्रबाहुल्यं षड्भिरायुः सुतान्धनम् । सप्तभिर्विविधान्कामानष्टभिर्विविधं यशः ।।२०

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सूर्यारुणसंवादे स्वप्नवर्णनं
नाम चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१९४।

अथ पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः

सूर्यारुणसंवादे स्वप्नवर्णनम्

अनूरुरुवाच

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि सप्तमीनां परं विधिम् । सर्वासामनुरूपाणां कथयस्व महामुने ।।१

सप्ताश्वतिलक उवाच

शृणु वीर खगश्रेष्ठ सप्तमीनां परं विधिम् । कीर्तयिष्यामि ते सर्वं यथावत्परिपृच्छते ।।२
तुल्यं किल खगश्रेष्ठ यथाख्यातं विवस्वता । शुक्लपक्षे रविदिने प्रवृत्ते चोत्तरायणे ।।३
पुत्रदारधनक्षेत्रे गृह्णीयात्सप्तमीव्रतम् । ऋषिभिर्ज्ञानसम्पन्नैः सर्वकामफलप्रदैः ।।४
सप्तम्यः सप्त आख्यातास्तासां नामानि मे शृणु । अर्कसम्पुटकैरेका द्वितीया मरिचैस्तथा ।।५

पाँच से पुत्र की अधिकता छः से आयु, पुत्रों एवं धन की प्राप्ति, सात से भाँति-भाँति की कामनाओं की सफलता और आठ से अनेक प्रकार के यश की प्राप्ति होती है ।१९-२०

श्री भविष्यपुराण में ब्राह्मपर्व के सप्तमीकल्प के सूर्यारुणसंवाद में स्वप्न वर्णन नामक
एक सौ चौरानबेवाँ अध्याय समाप्त ।१९४।

तृतीया निम्बपत्रैश्च चतुर्थी फलसप्तमी । सप्तमी कामिका नाम्ना विधिमासां निबोध मे ॥६
पञ्चम्यामेकभक्तं तु कुर्यान्नियतमानसः । अल्पाहारं न कुर्वीत मैथुनं दूरतस्त्यजेत् ॥७
वर्जयेन्मधु मांसं च अत्यम्लं च खगाधिप । प्रभाते चैव षष्ठ्यां तु एकैकपर्णसम्पुटे ॥८
घृतशाल्योदनं कृत्वा भक्षयेत्तु विधानतः । अन्यदन्नमभुञ्जानः सप्तम्यां भोजनं भवेत्॥९
एकैकवृद्धाभियुक्तैर्यो वसेत्तु खगेश्वर । अन्यत्र मरिचं भक्षेन्निम्बपत्राण्यतः परम् ॥१०
एवं लब्धफलानीह पक्षयोरुभयोरपि । अन्नाद्यै रहितो यत्नादनोदन इति स्मृतः ॥११
आचरेद्विधिवद्भक्त्या पूजयित्वा विभावसुम् । अहोरात्रं वायुभक्षः कुर्याद्विजयसप्तमीम् ॥१२
एकैकं सप्त सप्तमीरत्रैव विधिवच्चरेत् । प्रालेख्य तासां नामानि पत्रकेषु पृथक्पृथक् ॥१३
तानि सर्वाणि नामानि विलेख्य सुसमाहितः । श्वेतचन्दनदिग्धाङ्गे माल्यदामोपशोभिते ॥१४
सप्तधान्यहिरण्याढ्ये शशिकुन्देन्दुसन्निभे । अश्वत्था शोकपत्राढ्ये दध्योदनसमन्विते ॥१५
तदर्थं पूजयेद्भक्त्या तैस्तैर्दृष्टैर्न संशयः । दृष्ट्वा तु शोभनं स्वप्नं न भूयः शयनं स्वपेत् ॥१६
प्रातश्च कीर्तयेत्स्वप्नं यथादृष्टं खगाधिप । प्राज्ञभोजकविप्रेभ्यः सुहृद्भ्यश्च खगाधिप ॥१७
ततो मध्याह्नसमये स्नातः प्रयतमानसः । तं चैव देवं विधिवत्पूजयित्वा दिवाकरम् ॥१८

सप्तमी बतायी गई है। इनके विधानों को मैं बता रहा हूँ, सुनो। संयमपूर्वक एकाग्रचित्त होकर पञ्चमी में एक भक्त करे उसमें अल्पाहार होना चाहिए और मैथुन का तो दूर से ही त्याग करना बताया गया है। खगाधिप ! शहद, मांस, अत्यन्त दुखी वस्तु का सर्वथा त्याग करना चाहिए। प्रातःकाल षष्ठी में एक-एक पत्ते की दोनियाँ बनाकर उसमें प्रत्येक में घी मिश्रित साठी चावल के भात रखकर विधान समेत भक्षण

सम्यक्कृतजपो मौनी नरो हुतहुताशनः । निष्क्रम्य देवायतनाद्भोजकाय निवेदयेत् ॥१९

भवेदलाभो यदि भोजकानां विप्रास्तमर्हन्ति पुराणविज्ञाः ।

ये मन्त्रवेदावयवेषु निश्चिता विभुं समभ्यर्च्य दिवं व्रजेयुः ॥२०

कृत्वैवं सप्तमीः सप्त नरो भक्तिसमन्वितः । श्रद्दधानोऽपि सूर्यस्य स कथं नाप्नुयात्फलम् ॥२१

दशानामश्वमेधानां कृतानां यत्फलं भवेत् । तत्फलं सप्तमी सप्त कृत्वा भक्त्या लभेत ना ॥२२

दुष्पापं नास्ति तद्वीर सप्तम्यां यन्न दह्यते । न च रोगोऽस्त्यसौ लोके य एताभिर्न शाम्यति ॥२३

कुष्ठानि यानि रौद्राणि दुश्छेद्यानि भिषग्जनैः । नीयन्ते तानि सर्वाणि गरुडेनेव पन्नगाः ॥२४

सकलविबुधमान्यं स्वप्रकाशं जनानामभिमतफलदाने दीक्षितं तं सुपूज्यम् ।

सुतधनकुलभोगैः सौख्यपुण्यैरुपेतो व्रजति च सुतनुं कां शाश्वतां तिग्मरश्मेः ॥२५

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मे सूर्यारुणसंवादे स्वप्नवर्णनं नाम पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१९५।

कर्म समाप्त करना चाहिए, पश्चात् देवालय से निकल कर किसी भोजक से उसका निवेदन करे । भोजक अप्राप्य होने पर किसी पुराणवेत्ता ब्राह्मण से जो मंत्र एवं वेद के प्रत्येक अंग का निश्चित मर्मज्ञ हों, तथा सूर्य की उपासना में रत रहकर स्वर्ग प्राप्ति के इच्छुक हों, उनसे उस स्वप्न की चर्चा करें । इस प्रकार मनुष्य भक्ति एवं श्रद्धा सम्पन्न होकर सातों सप्तमी के अनुष्ठान को सुसम्पन्न करे, तो उसे वे फल प्राप्त क्यों नहीं होंगे ? दश अश्वमेध यज्ञ के सुसम्पन्न करने पर जिन फलों की प्राप्ति बतायी गयी है, वे फल ... सप्तमी के सम्पन्न करने पर मनुष्य को प्राप्त होते हैं । वीर ! कोई भी इस प्रकार का

अथ षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः

नामपूजाविधिवर्णनम्

सप्ताश्वतिलक उवाच

अतीत्य भुक्तं पुरुषः सप्तम्यां गरुडाग्रज । मैत्रीं विदध्यात्सर्वत्र जीवहिंसां विवर्जयेत् ॥१
सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं नीलं वस्त्रं न धारयेत् । न शयीत स्त्रिया सार्धं न सेवेत दुरोदरम् ॥२
न रुद्यादश्रुपातेन न वा ध्यायेत्पिशाचकान् । नाकृषेच्छिरसो यूका न वृथावादमाचरेत् ॥
परस्यानिष्टकथनमतिवादं च वर्जयेत् ॥३
न कञ्चित्ताडयेज्जन्तुं न विशेत[1] कदाचन । ब्रह्महत्यामवाप्नोति विशमानो रवेर्गृहम् ॥४
इत्येते समयाः प्रोक्ताः सौराणां गरुडाग्रज । भोजकानां विशेषेण पुरा मे भानुनानघ ॥५
भोजकः खगशार्दूल यो लोभाद्द्रव्यमुत्सृजेत् । वृद्धयै तु सततं वीर स गच्छेन्नरकं ध्रुवम् ॥६
विशेषे चाल्पकशते कामयाने खगाधिप । प्रयुज्यमानो भोजकस्तु पञ्चकेन शतेन वै ॥७
प्रायश्चित्ती भवेद्वीर न चार्हः पूजने रवेः । कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं ततः सम्पूजयेद्रविम् ॥८
नान्यदेवप्रतिष्ठा तु कर्तव्या भोजकेन तु । कृत्वा तु तां खगश्रेष्ठ प्रायश्चित्तीयते नरः ॥९

अध्याय १९६

नामपूजा विधि का वर्णन

सप्ताश्वतिलक बोले—गरुडाग्रज ! पुरुष को सप्तमी में भोजन करके सर्वत्र मैत्री स्थापन पूर्वक
जीव हिंसा का त्याग करना चाहिए ...

तस्मात्तु तां न कुर्याद्वै भोजकः खगसत्तम । मुक्त्वा तु भास्करं देवं नान्यं देवं निवेदयेत् ॥१०
कृत्वाधिवेशं देवानां ब्रह्मादीनां खगाधिप । भोजको न स्पृशेद्भानुं कुर्यात्कृच्छ्रं च शुद्धये ॥११
कृत्वा तु कृच्छ्रं विधिवच्छुद्धेर्हेतुं खगाधिप । ततः पूजयितुं भानुमधिकारी भवेन्नरः ॥१२
न विज्ञातं प्रदातव्यं न म्लानं न च दूषितम् । न च पर्युषितं माल्यं दातव्यमृद्धिमिच्छता ॥१३
देवमुल्लोचयेद्यस्तु स खलः पुष्पलोभतः । पुष्पाणि च सुगंधीनि भोजको नेतराणि च ॥१४
ब्रह्महत्यामवाप्नोति भोजको लोममोहितः । महारौरवमासाद्य पच्यते शाश्वतीः समाः ॥१५
हन्त ते कीर्तयिष्यामि धूपदानविधिं परम् । प्रदाने देवदेवस्य येन धूपेन यत्फलम् ॥१६
सदा चन्दनधूपेन सान्निध्यं कुरुते रविः । प्रदद्यान्मानसे चैव यद्यदिच्छति मानवः ॥१७
तथैवागुरुधूपेन वरं दद्यादभीप्सितम् । आरोग्यं वा स्त्रियं प्रेप्सुर्नित्यदा गुग्गुलं दहेत् ॥१८
मङ्गलं धूपदानेन सदा यच्छति भानुमान् । आरोग्यं च स्त्रियंदद्यात्सौख्यं च परमं भवेत् ॥१९
सदा कुङ्कुमधूपेन सौभाग्यं लभते नरः । श्रीवासकस्य धूपेन वाणिज्यं सफलं भवेत् ॥२०
रसं सर्वरसोपेतं ददतोऽर्थागमो ध्रुवम् । देवदारुं च दहतो भवत्यन्नमथाक्षयम् ॥२१
विलेपनं कुङ्कुमेन सर्वकामफलप्रदम् । इह लोके सुखी भूत्वा दाता स्वर्गमवाप्नुयात् ॥२२
चन्दनस्य प्रदानेन श्रियमायुश्च विन्दति । रक्तचन्दनदानेन सर्वं दद्याद्दिवाकरः ॥२३

भास्कर देव के अतिरिक्त किसी देवता से कभी निवेदन न करे।१०। खगाधिप ! भोजक ब्रह्मादि देवताओं के पूजन करके सूर्य स्पर्श का अधिकारी नहीं रह जाता है, प्रत्युत आत्मशुद्धि के लिए उसे 'कृच्छ्र' व्रत करना आवश्यक हो जाता है।११। खगाधिप ! आत्मशुद्धि के लिए विधानपूर्वक कृच्छ्र व्रत की समाप्ति के अनन्तर वह पुरुष सूर्य-पूजन का अधिकारी होता है।१२। समृद्धि के इच्छुक को चाहिए कि

अपि रोगशतैर्ग्रस्तैः क्षिप्रारोग्यमवाप्नुयात् । वर्तिगन्धैश्च सौगन्ध्यं परमं विन्दते नरः ॥२४
कस्तूरिकालेपनकैरैश्वर्यमतुलं लभेत् । कर्पूरसंयुतैर्गन्धैः क्ष्माधिपाधिपतिर्भवेत् ॥२५
चतुः समेन गन्धेन किं तुल्यं प्राप्नुयान्नरः । देवागारं तु तन्मन्ये भक्त्या य उपलेपयेत् ॥२६
स रोगान्मुच्यते क्षिप्रं पुरुषो भोगवान्भवेत् । अष्टादशेह कुष्ठानि ये चान्ये व्याधयो नृणाम् ॥
प्रलयं यान्ति ते सर्वे मृदा यद्युपलेपयेत् ॥२७
प्रलेपनानां सर्वेषां रक्तचन्दनमुत्तमम् । नातः परतरं किञ्चिद्भानोस्तुष्टिकरं परम् ॥२८
किं तस्य न भवेल्लोको यो ह्यनेन प्रलेपयेत् । सर्वकामसमृद्धोऽसौ सूर्यलोके महीयते ॥२९
उपलिप्य रवेर्गेहं कुर्याद्वै मण्डलं पुनः । एकेनाथ समाप्नोति भाग्यमारोग्यमुत्तमम् ॥३०
त्रिभिः सप्तभिरच्छिन्ना बालो वान्योऽपि यो नरः । तेन प्रदापयेद्देवान्कुर्यात्तान्न निवारयेत् ॥
अनेन विधिना कुर्याद्यावतीः सप्त सप्तमीः ॥३१
एता वै सप्त सप्तम्यो यथाप्रोक्ता विवस्वता । कुर्वीत यो नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३२
अर्कसम्पुटकैर्वित्तं मरिचैः प्रियसङ्गमम् । निम्बपत्रैः रोगनाशं फलैः पुत्रान्यथेप्सितान् ॥
धनं धान्यं सुवर्णं च ततो दद्याद्विवस्वते ॥३३
जयं प्राप्नोति विपुलं कृत्वा सर्वत्र खेचर । सर्वान्कामान्कामिकस्तु प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥३४

(वह पुरुष) शीघ्र आरोग्य हो जाता है। बत्ती के गंध प्रदान करने से मनुष्य को उत्तम सुगन्धि की प्राप्ति होती है।२४। कस्तूरी के लेप से असाधारण ऐश्वर्य की प्राप्ति कपूरमिश्रित सुगंध के लेप से वह 'महाराजा' (राजाओं के राजा) होता है।२५। चारो गंधों के लेप करने से मनुष्य को जिन फलों की प्राप्ति होती है, वे असाधारण हैं (अर्थात उनकी उपमा नहीं की जा सकती) किन्तु वह देवलोक के रूप में

नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं सप्तमीव्रतम् । यः करोति खगश्रेष्ठ स याति परमं पदम् ॥३५
न तेषां त्रिषु लोकेषु किञ्चिदस्तीति दुर्लभम् । ये भक्त्या लोकनाथस्य व्रतिनः संयतेन्द्रियाः ॥३६
सर्वयज्ञफलं तेषां यथा वेदोदितं भवेत् । ब्रह्मेन्द्रविष्णवस्तेन पूजिता नात्र संशयः ॥३७
नान्धो न कुष्ठी न क्लीबो न व्यङ्गो न च निर्धनः । कदापि च भवेत्कश्चिद्यश्चरेत्सप्तमीव्रतम् ॥३८
पुत्रार्थी श्रुतिसम्पन्नाल्लभेत्पुत्रांश्चिरायुषः । न तेषां त्रिषु लोकेषु किञ्चिदस्तीति दुर्लभम् ॥
॥३९
भोगार्थी लभते भोगान्व्रतेनानेन सुव्रत
क्रोधात्प्रमादाल्लोभाच्च व्रतभङ्गो यदा भवेत् । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ॥४०
सप्तैव यावत्सप्तम्यः सम्प्राप्ता गुरुणा खग । तासु भास्करमभ्यर्च्य माल्यधूपादिभिर्नरः ॥
॥४१
भोजयित्वा द्विजाञ्छक्त्या प्राप्नुयात्स्वर्गमक्षयम्
सप्तम्यां विप्रमुख्येभ्यो योऽन्नं दद्यात्खगेश्वर । तदक्षयं भवेत्तस्य स च सूर्यगृहं व्रजेत् ॥४२
इति ते कीर्तितं वीर सप्तमीव्रतमुत्तमम् । भूय एवाभिधास्यामि शृणु मे वदतोऽनघ ॥४३
येन व्रतप्रभावेण कामिकं फलमश्नुते । सप्तमीं खगशार्दूल शुक्लां द्वादशनामिकाम् ॥४४
गोमूत्रगोमयाहारः षड्वृताहार एव च । अथ वा यावकाहारः शीर्णपर्णाशनोऽपि वा ॥४५
क्षीराशी चैव भक्तं वा सिक्थाहारोऽथवा पुनः । जलाहारोऽथ वा विद्वान्पूजयेत दिवाकरम् ॥४६

सन्देह नहीं। खगश्रेष्ठ ! इस प्रकार विधान पूर्वक सप्तमी व्रत की समाप्ति पुरुष स्त्री कोई भी करे तो उसे परम पद की प्राप्ति होती है।३४-३५। और लोकनाथ (सूर्य) की भक्ति एवं संयम पूर्वक व्रतानुष्ठान करने वालों के लिए तीनों लोकों में कोई वस्तु अप्राप्य भी नहीं रहती है।३६। समस्त यज्ञों के फल जो

पुष्पोपहारैर्विविधैः पद्मसौगन्धिकोत्पलैः । नानाप्रकारैर्गन्धैश्च धूपैर्गुग्गुलुचन्दनैः ॥४७
कृशरैः पायसान्नैर्वा विविधैश्च विभूषणैः । अर्चयित्वा द्विजश्रेष्ठ भक्ष्यवस्त्रादिभूषणैः ॥४८
सर्वपक्षफलं प्राप्य सूर्यलोकं ततो व्रजेत् । तपसोऽन्ते ततो वीर कुले महति जायते ॥४९
यथाक्रमं प्रयत्नेन नामानि परिकीर्तयेत् । माघे च फाल्गुने मासि चैत्रे च गरुडाग्रज ॥५०
वैशाखे त्वथ ज्येष्ठे तु आषाढे श्रावणे तथा । मासि भाद्रपदे वीर तथा चाश्वयुजे खग ॥५१
मार्गशीर्षे तथा पौषे पूजयेत्सततं रविम् । विभावसुं विवस्वन्तं भास्करं पक्षिसत्तम ॥५२
विकर्तनं पतङ्गं च सहस्रांशुं खगाधिप । एतानि देवनामानि मासेष्वेतेषु खेचर ॥५३
पूजयेद्देवदेवेशं देवानामपि दुर्लभम् । एवं क्रमेण तीक्ष्णांशुं नामभिः परिपूजयेत् ॥५४
इत्येवं ते समाख्यातं मया गुह्यमिदं खग । अभक्ताय न दातव्यं नाशिष्याय कथञ्चन ॥५५
न च पापकृते वीर दातव्यं विनतात्मज । व्याधेस्तु नाशनार्थाय देयं विप्राय सुव्रत ॥५६
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति श्रुत्वा च विधिवत्खग ॥५७

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सौरधर्मे सप्तमीकल्पे नामपूजाविधिवर्णनं नाम षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१९६।

भाँति के पुष्पोपहार, रक्तकमल, नीलकमल, अनेक प्रकार की गंध, धूप, गुग्गुल, चन्दन, कृशरान्न (खिचड़ी), खीर, अनेक भाँति के आभूषण, भक्ष्य एवं वस्त्रादि वस्तुओं द्वारा सूर्य की पूजा करने पर समस्त पक्ष के फलों की प्राप्ति पूर्वक सूर्य लोक की प्राप्ति होती है । वीर ! पश्चात् वह प्रतिष्ठित कुल में

अथ सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः

वराटिकावर्णनम्

सप्ताश्वतिलक उवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि पुष्पंधूपादिकामिकम् । येन येन तु दानेन तत्तत्फलमवाप्नुयात् ॥१
मालतीकुसुमैः पूजा भवेत्सान्निध्यकारिका । आरोग्यं करवीरैस्तु भवत्यर्थश्च शाश्वतः ॥२
ऐश्वर्यमतुलं चैव यशश्च विपुलं तथा । मल्लिकायाश्च कुसुमैर्भगवत्सम्मुखो भवेत् ॥३
सौभाग्यं पुण्डरीकैस्तु परमैश्वर्यमाप्नुयात् । कमलोत्पलकुन्दैस्तु यशो विद्या बलं भवेत् ॥४
नानाविधैः सुकुसुमैः क्षिप्रं रोगात्प्रमुच्यते । भवत्यक्षयमन्नं च नित्यमर्चयतो रविम् ॥५
मन्दारकुसुमैः पूजा सर्वकुष्ठनिवारिणी । बिल्वस्य पत्रकुसुमैर्महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥६
अर्कस्रजा भवत्यर्कः सर्वदा वरदः प्रभुः । प्रदद्याद्रूपिणीं कन्यामर्चितो बकुलस्रजा ॥७
किंशुकैः पूजितो देवो न पीडयति भास्करः । अगस्त्यकुसुमैः सिद्धिं सानुकूल्यं प्रयच्छति ॥८
स्वयं रूपवतीं दद्यात्पूजितश्चम्पकस्रजा । निरुद्वेगो भवेन्नित्यं पूजितः पुष्पमालया ॥९
अशोककुसुमैर्देवमर्चयेद्यो दिवाकरम् । आम्रातकस्य कुसुमं निर्माल्यमिव दृश्यते ॥१०

अध्याय १९७

वराटिका का वर्णन

सप्ताश्वतिलक बोले—इसके उपरांत मैं कामना सफल करने वाले उन पुष्प एवं धूपों को जिसमें

अप्रत्यग्रं बहिर्यस्मात्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् । नवभिस्त्वचलां कीर्तिं दशभिः सुखमुत्तमम् ॥११
भोगानेकादशेनेह प्राप्नुयान्नात्र संशयः । द्वादशेनाचलं राज्यं द्वादशाख्यमवाप्नुयात् ॥१२
प्रथमं पूजयेद्भक्त्या भूरूपं प्रणमेत्सदा । भुवर्नमो द्वितीयं च तृतीयं स्वर्नमेन्नरः ॥१३
महर्नमश्चतुर्थं तु पञ्चमं तु जनोनमः । तपो नमस्तथा षष्ठं नमः सत्यं तु सप्तमम् ॥१४
अष्टमं भूर्भुवश्चेति नवमं स्वेति खगसत्तम । दशमं षडतो वीर नमोल्काय तथा परम् ॥१५
द्वादशं तु खषोल्केति ॐ नमः पूजयेत्खग । एवं मण्डलकारी तु क्रमादेवं फलं लभेत् ॥१६
घृतदीपप्रदानेन चक्षुष्माञ्जायते नरः । कटुतैलस्य दीपेन शत्रूणां संक्षयो भवेत् ॥
मधूकानां तु तैलेन सौभाग्यं परमं लभेत् ॥१७
सम्पूज्य विधिवद्देवं पुष्पधूपादिभिर्नरः । यथाशक्त्या ततः पश्चान्नैवेद्यं तु प्रकल्पयेत् ॥१८
पुष्पाणां प्रवरा जाती धूपानां चैव चन्दनम् । गन्धानङ्कुङ्कुमं श्रेष्ठं मोदकाश्च निवेदने ॥१९
एतैस्तुष्यति देवेशः सान्निध्यं चाधिगच्छति । ददाति प्रवरानिष्टान्दातुश्च स्वर्गीतं तथा ॥२०
एवं सम्पूज्य विधिवत्कृत्वा चापि प्रदक्षिणाम् । प्रणम्य शिरसा देवं भास्करं तिमिरापहम् ॥
आरुह्य सुविमानं स याति भानोः सलोकताम् ॥२१
पुनः संपूज्य देवेशं जपं कुर्याद्यथेष्टकम् । हुताशने च जुहुयाद्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
एवमेकैकशः कार्या सप्तम्यः सप्त सर्वदा ॥२२

भाग वहिर्याग में स्थित होने की भाँति दिखायी देता है, इसीलिए वह त्याज्य है । नव (प्रकार) के पुष्पों द्वारा निश्चल ख्याति, दश से उत्तम सुख, और एकादश (ग्यारह) से उपभोग प्राप्त होते हैं इसमें संदेह

उदकप्रसृतिं पीत्वा क्रियते या तु सप्तमी । सा ज्ञेया सुखदा वीर सदैवोदकसप्तमी ।।२३
या काचित्सप्तमी नोक्ता तां ते वक्ष्यामि सर्वदा । वराटिका क्रमेणाप्तं यत्किञ्चित्प्रतिभक्षयेत् ।।२४
अनेन देयमूल्येन यल्लब्धं तत्प्रभक्षयेत् । अभक्ष्यं चापि भक्ष्यं वा नात्र कार्या विचारणा ।।२५

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मेषु वराटिकावर्णनं नाम सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१९७।

अथाष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः

व्यासभीष्मसंवादवर्णनम्

शतानीक उवाच

किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् । स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ।।१
को धर्मः सर्वधर्माणां कश्च पूज्यो मतस्तव । ब्रह्मादयः कमर्चन्ति कश्चादिस्त्रिदिवौकसाम् ।।२

सुमन्तुरुवाच

अत्राहं ते प्रवक्ष्यामि संवादं पापनाशनम् । भीष्मस्य नरशार्दूल व्यासस्य च महात्मनः ।।३
सुखासीनं महाव्यासं गङ्गाकूले द्विजोत्तम । तं दृष्ट्वा सुमहातेजा ज्वलन्तमिव पावकम् ।।४
साक्षान्नारायणं देवं तेजसादित्यसन्निभम् । प्रणम्य शिरसा वीर सर्वशास्त्रालयं परम् ।।५

प्रदान करती है, तथा उसकी उदक सप्तमी के नाम से ख्याति है ।२३। जिस किसी सप्तमी या उसके विधान को मैंने तुम्हें नहीं बताया है, उसे बता रहा हूँ । वराटिका (कौड़ी) के देने से जो कुछ मिल जाये उसी का भक्षण कर ... करे, उस मूल्य द्वारा जो कुछ प्राप्त हो सके वही भक्ष्य है, उसमें भक्ष्याभक्ष्य का विचार अनावश्यक

महाभारतकर्तारं वेदार्थनिकषं परम् । आचार्यं परमर्षीणां राजर्षीणां च भारत ॥६
कर्तारं कुरुवंशस्य दैवतं परमं मम । पप्रच्छ कुरुशार्दूलो द्विजभक्त्या समन्वितः ॥७
देव देवस्य माहात्म्यं चित्तस्थं भास्करस्य तु । स महात्मा महातेजा भीष्मः पूर्वं मुनिं तथा ॥८

भीष्म उवाच

भगवन्द्विजशार्दूल पाराशर्य महामते । ममाख्यातं त्वया सर्वं वाङ्मयं सचराचरम् ॥९
भास्करस्य मुनिश्रेष्ठ संशयोऽद्यापि वर्तते । आदौ तस्य नमस्कारमन्येषां तदनन्तरम् ॥१०
ब्रह्मादीनां तु रुद्राद्यैर्ब्रूहि तत्त्वेन हेतुना । क एष भास्करो ब्रह्मन् कुतो जातः क उच्यते ॥११
कीर्तयस्व यथान्यायं कौतुकं हि परं मम । कुशलो हि भवाँल्लोके तस्मात्त्वं वक्तुमर्हसि ॥१२

व्यास उवाच

अहो तव महत्कष्टं प्रमूढोऽसि न संशयः । स्तुवन्तश्च तमर्चाभिः सिद्धाः ब्रह्मादयः सुराः ॥१३
सर्वेषामेव देवानामादिरादित्य उच्यते । स हन्ति तिमिरं सर्वं दिग्विदिक्षु व्यवस्थितम् ॥१४
स धर्मः सर्वधर्माणां स च पूज्यतमो मतः । ब्रह्मादयस्तमर्चन्ति स चादिस्त्रिदिवौकसाम् ॥१५
अदितिः कश्यपसती आदित्यस्तेन चोच्यते । आदिकर्ताथ वा यस्मात्तस्मादादित्य उच्यते ॥१६
तस्मादेतज्जगत्सर्वमादित्यात्सम्प्रवर्तते । सदेवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ॥१७
रुद्रोपेन्द्रौ तथेन्द्रश्च ब्रह्मादक्षोऽथ कश्यपः । आदित्यदेवताः सर्वे तथान्ये देवदानवाः ॥१८

निर्माता तथा उत्तम देव को ब्राह्मण भक्ति वश प्रणाम करके महात्मा, महातेजस्वी, भीष्म ने देवाधिदेव भास्कर के माहात्म्य को मन में स्थित कर उन पूर्व मुनि (व्यास) से पूछा— ।४-८

मुखाद्भूतो विरिञ्चिस्तु रुद्रो वक्षस्थलात्ततः । उपेन्द्रो दक्षिणाद्धस्ताद्धाता वामकरात्तथा ॥१९
वामपादतलाद्दक्षो दक्षिणात्कश्यपस्तथा । इत्युत्पन्नास्तथा चान्ये देवासुरनराः खगाः ॥
तेनासौ देव आदित्यः सर्वदेवेषु पूजितः ॥२०

भीष्म उवाच

यदीत्थं गीयते वीर दिग्विदिक्षु स भास्करः । यदि तस्य प्रभावोऽयं पाराशर्य जगत्पतेः ॥२१
स किमर्थं त्रिसन्ध्यं तु राक्षसैः परिभूयते । द्विजैः संरक्ष्यते भूयश्चक्रवद्भ्रमते पुनः ॥
राहुणा गृह्यतेऽग्राह्यस्तत्किमर्थं द्विजोत्तम ॥२२

व्यास उवाच

पिशाचोरगरक्षांसि डाकिनीदानवांस्तथा । दक्षिणाग्निर्दहेत्क्रोधात्तमाक्रामति भास्करः ॥२३
त्रिसन्ध्यं तु त्रयो देवाः सान्निध्यं रविमण्डले । मुहूर्तस्य प्रभावोऽयमसाध्ये दृष्टके तथा ॥२४
तमेकमेवमुद्दिश्य लोके धर्मः प्रवर्तते । नमस्कृते स्तुते तस्मिन्सर्वे देवा नमस्कृताः ॥२५
त्रिसन्ध्यं वसुधादेवैर्भास्करस्त्रिः प्रणम्यते । राहुरादित्यबिम्बस्य स्थितोऽधस्तान्न संशयः ॥२६
अमृतार्थी विमानस्थो यावत्संस्रवतेऽमृतम् । विमानान्तरितं बिम्बमादिशेद्ग्रहणं ततः ॥२७

द्वारा उपेन्द्र (विष्णु) बायें हाथ द्वारा धाता, बायें पादतल द्वारा दक्ष, दाहिने पाद तत्व द्वारा कश्यप तथा अन्य देव, असुर मनुष्य एवं पक्षियों आदि की सृष्टि हुई है। इसीलिए आदित्य देव सभी देवों के पूज्य

न कश्चिद्धर्षितुं शक्त आदित्यो दहते ध्रुवम् । दिवारात्रिमुहूर्तानां ज्ञानायाक्रमते रविः ॥२८
नादित्येन बिना रात्रिर्न दिनं न च तर्पणम् । नाधर्म्मो नाथवा धर्म्मस्तेन दृष्टं चराचरम् ॥२९
आदित्यः पाति वै सर्वमादित्यः सृजते सदा । एतत्सर्वं समाख्यातं यत्पृष्टं भवता मम ॥३०

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मे
व्यासभीष्मसंवादेऽष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१९८।

अथ नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः

भीष्मव्याससंवादवर्णनम्

भीष्म उवाच

स आदित्यो भवेद्येन अचिरात्तु वरप्रदः । तदहं श्रोतुमिच्छामि विप्र मां ब्रूहि तत्त्वतः ॥१

व्यास उवाच

पूजया जपहोमेन ध्यानधारणया सह । सकलं मण्डलं कृत्वा तद्दीक्षां समयं तथा ॥२
लब्ध्वाराधयते यस्तु भक्त्या तद्गतमानसः । तस्य भानुर्भवेद्वीर अचिरात्तु वरप्रदः ॥३
बलसिद्धिं महद्वीर्यं प्रतापं च स्वकायनम् । धनं धान्यं सुवर्णं च रूपं सौभाग्यसम्पदम् ॥४
आरोग्यमायुः कीर्ति च यशः पुत्रांश्च मानद । ददते नात्र सन्देहो यस्य तुष्टो दिवाकरः ॥५

निश्चित शक्ति आदित्य में ही है, उन पर आक्रमण के लिए कोई भी समर्थ नहीं हो सकता है । दिन, रात एवं मूहर्तों के ज्ञानार्थ सब के ऊपर सूर्य का आक्रमण (उदय) होता है ।२८। बिना भास्कर के रात, दिन,

धर्ममर्थं तथा कामं विद्यां मोक्षश्रियं तथा । ददते भास्करस्तुष्टो नराणां नात्र संशयः ॥६
सौरेण विधिना तात पूजयित्वा दिवाकरम् । सर्वान्कामानवाप्नोति तथादित्यालयं नृप ॥७

भीष्म उवाच

सौरस्नानविधिं ब्रूहि सरहस्यं महामते । ये न स्नातोऽमलो याति नरः पूजयितुं रविम् ॥८

व्यास उवाच

हन्त ते सम्प्रवक्ष्यामि स्नानं पापप्रणाशनम् । शुचौ मनोरमे स्थाने सङ्गृह्यास्त्रेण मृत्तिकाम् ॥९
सन्धिसन्धो हकारस्तु टरेफोफसमन्विते । अनेनास्त्रेण सङ्गृह्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥१०
मलस्नानं ततः पश्चाच्छेषार्धेन तु कारयेत् । भागत्रयं तु सार्धं तु तृणपाषाणवर्जितम् ॥११
एकमस्त्रेण चालभ्य तथान्यं भास्करेण तु । अङ्गं चैव तृतीयेन अभिमन्त्र्य सकृत्सकृत् ॥१२
जप्त्वास्त्रेण क्षिपेद्दिक्षु निर्विघ्नं तु जलं भवेत् । सूर्यतीर्थे द्वितीयेन अभिमन्त्र्य सकृत्सकृत् ॥१३
गुण्डयित्वा ततः स्नायादिति तीर्थेषु मानवः । तूर्यशङ्खनिनादेन ध्यात्वा देवं दिवाकरम् ॥१४
स्नात्वा राजोपचारेण पुनराचम्य यत्नतः । स्नानं कृत्वा ततो भीष्म मन्त्रराजेन संयुतम् ॥१५
हरेफौ बिन्दुयुक्तश्च तथान्यो दीर्घया सह । मात्रया रेफसंयुक्तो हकारो बिन्दुना सह ॥१६
सकारः सविसर्गस्तु मन्त्रराजो यमुच्यते । ततस्तु तर्पयेन्मन्त्रान्सर्वांस्तास्तु कराग्रजैः ॥१७

भास्कर मनुष्यों को धर्म, अर्थ, काम, विद्या एवं मोक्ष भी अवश्य प्रदान करते हैं इसमें संदेह नहीं । नृप ! विधानपूर्वक सूर्य की उपासना करके समस्त कामनाओं की सफलता एवं आदित्य लोक की प्राप्ति होती है ।४-७

पर्वणामूर्ध्वतो देवाः सव्येन मुनयस्तथा । पितरश्चापसव्येन तद्बीजेन प्रतर्पयेत् ॥१८
यद्गीतं प्रवरं लोके अक्षराणां मनीषिभिः । तद्बिन्दुसहितं प्रोक्तं तद् बीजं नात्र संशयः ॥१९
कृत्वा वामकरे हस्ताद्ध्यात्वा प्राज्ञो विधानवित् । एवं स्नात्वा विधानेन सन्ध्यां वन्देद्विधानतः ॥२०
ततो विद्वान्क्षिपेत्पश्चाद्भास्करायोदकाञ्जलिम् । जपेच्च त्र्यक्षरं मन्त्रं षण्मुखं वा यदिच्छया ॥२१
मंत्रराजेति यः पूर्वं तवाख्यातो मया नृप । पश्चात्तीर्थे तु मन्त्रांस्तु संहृत्य हृदयं न्यसेत् ॥२२
मन्त्रैरात्मानमेकत्र कृत्वा ह्यर्घ्यं प्रदापयेत् । रक्तचन्दनगन्धैस्तु शुचिस्नातो महीतले ॥२३
कृत्वा मण्डलकं वित्तमेकचित्तो व्यवस्थितः । गृहीत्वा करवीराणि संस्थाप्य ताम्रभाजने ॥२४
तिलतण्डुलसंयुक्तं कुशगन्धोदकेन तु । रक्तचन्दनधूपेन युक्तमर्घ्यं प्रसाध्य तत् ॥२५
कृत्वा शिरसि तत्पात्रं जानुभ्यामवनिं गतः । पूर्वमन्त्रेण संयुक्तमर्घ्यं दद्यात्तु भानवे ॥२६
मुच्यते सर्वपापैस्तु यो ह्येवं विनिवेदयेत् । यद्युगादिसहस्रेण व्यतीपातशतेन च ॥२७
अयनानां सहस्रेण चन्द्रस्य ग्रहणे तथा । गवां शतसहस्रेण यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ॥
दत्ते कुरुकुलश्रेष्ठ तदर्घ्येण फलं लभेत् ॥२८
दीक्षामन्त्रविहीनोऽपि भक्त्या संवत्सरेण तु । फलमर्घ्येण वै वीर लभते नात्र संशयः ॥२९
यः पुनर्दीक्षितो विद्वान्विधिनार्घ्यं निवेदयेत् । नासावुत्पद्यते भूमौ स लयं याति भास्करे ॥३०
इह जन्मनि सौभाग्यमायुरारोग्यसम्पदाम् । अचिराद्भवते वीर स भार्यासुखभाजनम् ॥३१

मुनिगण, और अपसव्य होकर पितरों के तर्पण करने का विधान बताया गया है । मनीषियों ने जिस वर्ण

एष स्नानविधिः प्रोक्तो मया संक्षेपतस्तव । हिताय मानवेन्द्राणां सर्वपापप्रणाशनः ॥३२

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मेषु
भीष्मव्याससंवादो नाम नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ।१९९।

अथ द्विशततमोऽध्यायः

सौरधर्मे वर्णनम्

भीष्म उवाच

कथितस्ते स्नानविधिर्ब्रह्मन्वै पापहारकः । सम्यग्ब्रूह्यर्चनविधिं पूजयिष्यामि येन वै॥१

व्यास उवाच

हन्त ते सम्प्रवक्ष्यामि विधिमादित्यपूजने । विविक्ते विजयस्थाने सुप्रसन्ने सुशोभने ॥२
पूजयेद्भास्करं मन्त्री सरलीकृतविग्रहः । भद्रासनसमारूढः प्राङ्मुखः साधकोत्तमः ॥३
अस्त्रबीजेन मन्त्रेण नरः स्वाङ्गानि विन्यसेत् । अङ्गुष्ठमादितः कृत्वा कनिष्ठान्तं सुविन्यसेत् ॥४
हृदयादीन्फडन्तांस्तान्विन्यसेत्क्रमतः सदा । नेत्रपाणितले वीर न्यस्य अर्घ्यादि मन्त्रवित् ॥५
यवर्गे यचतुर्थे तु कर्णबिन्दुसमन्वितम् । नेत्रबीजमिति प्रोक्तं ज्योतीरूपं न संशयः ॥६

ही होता है । मैंने संक्षेप में तुम्हें इस स्नान विधान को बता दिया, जिसमें सभी मनुष्यों के समस्त पापनाश पूर्वक सभी प्रकार के हित निहित हैं ।३०-३२

श्रीभविष्यपुराण में ब्राह्म पर्व के सप्तमी कल्प के सौर धर्म में भीष्म व्यास संवाद
वर्णन नामक एक सौ निन्यानबेवाँ अध्याय समाप्त ।१९९।

पश्चात्तु त्र्यक्षरं सूर्यं कवचं विन्यसेद्बुधः। कथितं तन्मये वीर मन्त्रराजेति पृच्छतः ।।७
प्राणायामं ततः कुर्यात्प्रथमं बीजमुद्गिरन् । शेषक्रमेण हुत्वायं विरजे भीष्मशक्तितः ।।८
त्रिभिरेव ततो घोरैरात्मशुद्धिः कृता भवेत् । इति संशोध्य चात्मानं सूर्यं सर्वान्तिकं न्यसेत् ।।९
हृदये हृदयं न्यस्य शिरः शिरसि विन्यसेत् । एकविंशतिमातृकाया अक्षरं यत्प्रकीर्तितम् ।।१०
हृद्बीजमिति विख्यातं ब्रह्मस्थानमनौपमम् । शिरसार्कस्य पूजा तु लोकेऽर्कः प्रतिकथ्यते ।।११
शिखायां तु शिखां न्यस्येच्छरीरे कवचं न्यसेत् । नेत्रयोर्विन्यसेन्नेत्रं करयोरस्त्रमेव च ।।१२
महाव्याहृतयो राजंस्तथारज्वालिनी शिखा । हकारश्च रकारश्च कुकारो बिन्दुना सह ।।१३
एतेषां समयाश्चैव कवचं परिकथ्यते । नेत्रयोर्विन्यसेन्नेत्रं करयोरस्त्रमेव च ।१४
एवमङ्गानि विन्यस्य नासौ केनापि बाद्धयते । शत्रवो मित्रतां यान्ति अलाभे लाभमाप्नुयात् ।।१५
आत्मानं भास्करं ज्ञात्वा यथोक्तं तत्त्वदर्शिभिः । ततस्तु पूजयेद्भानुं स्थण्डिले विधिवत्पुनः ।।१६
कृत्वा तु दक्षिणे पार्श्वे दिव्यपुष्पकरंडकम् । कृत्वा सुशोभिते वामे ताम्रपूर्णेन वारिणा ।।१७
अस्त्रेण क्षालितां पूर्णां शेषं मन्त्रैर्जलैस्तथा । अभिमन्त्र्य ततः स्थाप्य कवचेनावगुण्ठिताम् ।।१८
स्थण्डिले चैव द्रव्याणि पूजार्थं कल्पितानि तु । सर्वाणि प्रोक्षयेद्विद्वानर्घ्यपात्रं जलेन तु ।।
ततो मन्त्रं जपेत्पश्चादेकचित्तेन मन्त्रवित् ।।१९

भीष्म उवाच

पुराणसहितैर्मंत्रैर्यो विधिः कथितो बुधैः ।।२०

न्यास करे, यही मंत्र का रहस्य है उसे मैं तुम्हें पहले ही बता चुका हूँ ।७। पुनः प्रथमबीज के उच्चारण पूर्वक प्राणायाम करके हवन करे। भीष्म ! इस प्रकार इस भीषण के तीनबार उपक्रम करने से आत्म

स मया विदितः कृत्स्नः कथितो नैकशो द्विजैः । वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रैर्यथा सम्पूज्यते रविः ॥२१
तथा मे ब्रूहि सकलं वैदिकं विधिसत्तमम् ॥२२

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे
सौरधर्मे द्विशततमोऽध्यायः ।२००।

अथैकाधिकद्विशततमोऽध्यायः

सूर्यमण्डलदेवतार्चनविधिवर्णनम्

व्यास उवाच

अथ त्वां कथयिष्येऽहं संवादं धर्मवर्द्धनम् । सुरज्येष्ठस्य देवस्य केशवस्य च भारत ॥१
मनोवत्यां सुरज्येष्ठं मुखासीनं चतुर्मुखम् । प्रणम्य शिरसा विष्णुरिदं वचनमब्रवीत् ॥२

विष्णुरुवाच

भगवन्देवदेवेश सुरज्येष्ठ चतुर्मुख । आराधनविधिं ब्रूहि भास्करस्य महात्मनः ॥३
कमाराधयेद्भानुं मण्डलस्थं दिवस्पतिम् । ब्रूहि मेऽत्र गणं देवं येनाहं पूजये विभुम् ॥४
साधु साधु महाबाहो साधु पृष्टोऽस्मि भूधर । शृणु चैकमना देव भास्कराराधने विधिम् ॥५
खषोल्कं निर्मलं देवं पूजयित्वा विभावसुम् । पूर्वे मध्ये तथाग्नेय्यां विरूपाक्षे प्रभञ्जने ॥६

विद्वानो से उसे कई बार सुन चुका हूँ । अब वेदोक्त मंत्रों द्वारा जिस प्रकार सूर्य की पूजा की जाती है उस वैदिक उत्तम विधान को मुझे बताने की कृपा करें ।२०-२२

श्रीभविष्यमहापुराण में ब्राह्मपर्व के सप्तमी कल्प में सौर धर्म वर्णन

क्रमेण यावदीशानीं हृदि बीजेन विन्यसेत् । खषोल्कासनमेतत्तु विन्यस्तं मानवोत्तमैः ॥७
ततस्तयोपरिष्टात्तु हृदयेन तु कञ्चुकम् । सप्तावरणसंयुक्तमष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥८
केसरालम्बदेवत्वं पञ्चवर्णं महाद्भुतम् । परीक्षाभूमिविधिवच्छास्त्रोक्तविधिना कृतम् ॥९
दीप्तादिपूर्वादारभ्य यावदीशानगोचरम् । न्यसेच्छक्त्यष्टकं मन्त्री मध्यतः सर्वतोमुखीम् ॥१०
दीप्ता सूक्ष्मा जया भद्रा विभूतिर्विमला तथा । अमोघा विद्युता चैव नवमी सर्वतोमुखी ॥११
तत आवाहयेद्भानुं स्थापयेत्कर्णिकोपरि । उपस्थानं तु वै कृत्वा मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥१२
उदुत्यं जातवेदसमिति मन्त्रः प्रकीर्तितः । अग्निं दूतेन मन्त्रेण अनेन विश्वसुव्रत ॥१३
आकृष्णेन रजसा मन्त्रेणानेन चार्चयेत् । हंसः शुचिषदिति च मन्त्रेणार्कं प्रपूजयेत् ॥१४
अतप्ते तारकं देवी दीप्तानेन प्रपूजयेत् । अदृश्रमस्यकेतवः सूक्ष्मां देवीं समर्चयेत् ॥१५
तरणिर्विश्वदर्शेति अनेन सततं जयम् । प्रत्यङ्देवानां विशेति भद्रां देवीं समर्चयेत् ॥१६
विभूतिमर्चयेन्नित्यं येनापावकचक्षसा । विद्यामेषीति मन्त्रेण ह्यनेन विमलां सदा ॥१७
अमोघां पूजयेन्नित्यं मन्त्रेणानेन सुव्रत । नवमीं पूजयेद्देवीं सततं सर्वतोमुखीम् ॥१८
मन्त्रणानेन कृष्णस्य उद्वयन्तमितीह च । उद्यनद्यमित्रहोमं प्रथममक्षरं व्रजेत् ॥१९
द्वितीयं पूजयेत्कृष्णं शुक्लेषु हरिमाहवे । उदगादयमादित्यो अनेनापि तृतीयकम् ॥२०
तत्सवितुर्वरेण्येति चतुर्थं परिकीर्तितम् । महितोमहितोयेति पञ्चर्चं परिकीर्तयेत् ॥२१

करे । उत्तम मनुष्यों द्वारा किये गये विन्यस्त अंग खषोल्क देव (सूर्य) के आसन बताये गयें हैं ।६-७।
पश्चात् उनके आसन पर सात आवरण समेत अष्टदल (कमल) जिसमें कर्णिका सौन्दर्य पूर्ण बनी हो,

हिरण्यगर्भः समवर्तता षष्ठं बीजं प्रकीर्तितम् । सविता पश्चात्पुरस्तात्सप्तमं देवसत्तम ॥२२
एवं बीजानि विन्यस्य आदित्यं स्थापयेद्द्विजः । आदित्यं स्थापयेद्ध्याने सर्वेषां पूजयेद्बुधः ॥२३
बाह्यतो देवशार्दूल इन्द्रादीनां समन्ततः । रक्तवर्णं महातेजं सितपद्मोपरि स्थितम् ॥२४
सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वाभरणभूषितम् । द्विभुजं चैकचक्रं च सौम्यं पद्मधनुष्करम् ॥२५
वर्तुलं तेन बिम्बेन मध्यस्थमतितेजसम् । आदित्यस्य त्विदं रूपं सर्वलोकेषु पूजितम् ॥२६
ध्यात्वा सम्पूजयेन्नित्यं स्थण्डिलं मण्डलाश्रितम् ॥२७

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मेषु सूर्यमण्डलदेवतार्चनविधिवर्णनं नामैकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।२०१।

अथ द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः

आदित्यपूजाविधिवर्णनम्

विष्णुरुवाच

मण्डलस्थं सुरश्रेष्ठ विधिना येन भास्करम् । पूजयेन्मानवो भक्त्या स विधिः कथ्यतां मम ॥१
पूजयेद्विधिना येन भास्करं पद्मसम्भवम् । मूर्तिस्थं सर्वगं देवं पूजितं ससुरासुरैः ॥२

ब्रह्मोवाच

साधु कृष्ण महाबाहो साधु पृष्टोऽस्मि सुव्रत । शृणु चैकमना. पूर्वं मूर्तिस्थं येन पूजयेत् ॥३

पश्चात्पुरस्तात्' मंत्र द्वारा सातवें आवरण की पूजा करें। इस भाँति बीज मंत्र के न्यास पूर्वक ब्राह्मण आदित्य की स्थापना करे। विद्वान को चाहिए कि सभी देवताओं के ध्यान-पूजन में आदित्य का स्थापन

इषे त्वेति च मन्त्रेण उत्तमाङ्गं सदार्चयेत् । अग्निमीळेति मन्त्रेण पूजयेद्दक्षिणे करे ।।४
अग्र आयाहि मन्त्रेण पादौ देवस्य पूजयेत् । आजिघ्रेति च मन्त्रेण पूजयेत्पुष्पमालया ।।५
योगयोगेति मन्त्रेण मुक्तपुष्पाञ्जलिं क्षिपेत् । समुद्रं गच्छ यत्प्रोक्तमनेन स्नापयेद्रविम् ।।६
इमं मे गङ्गेति यत्प्रोक्तमनेनापि च भूधर । समुद्रज्येति मन्त्रेण कषायैः परिरूषयेत् ।।७
स्नापयेत्पयसा कृष्ण आप्यायस्वेति मन्त्रतः । दधिक्राव्णेति वै दध्ना स्नापयेद्दधिवद्रविम् ।।८
तेजोऽसि शुक्रमिति च घृतेन स्नपनं परम् । या औषधीति मन्त्रेण स्नानमोषधिभिः स्मृतम् ।।९
उद्वर्तयेत्ततो भानुं द्विपदाभिः सुराधिप । मानस्तोकेति मन्त्रेण युगपत्स्नानमाचरेत् ।।१०
विष्णोरराटमन्त्रेण स्नापयेद्गन्धवारिणा । सौवर्णेन तु मन्त्रेण अर्घ्यं पाद्यं निवेदयेत् ।।११
इदं विष्णुर्विचक्रमे मन्त्रेणार्घ्यं प्रदापयेत् । वेदोऽसीति हि मन्त्रेण उपवीतं प्रदापयेत् ।।१२
बृहस्पतेति मन्त्रेण दद्याद्वस्त्राणि भानवे । येन श्रियं प्रकुर्वाणां पुष्पमालां प्रयोजयेत् ।।१३
धूरसीति च मन्त्रेण धूपं दद्यात्सगुग्गुलम् । समिद्धोञ्जनमन्त्रेण अञ्जनं तु प्रयच्छति ।।१४
युञ्जानीति च मन्त्रेण भानुं रोचनयार्चयेत् । आरक्तकं च वै कुर्याद्दीर्घायुष्ट्वाय वै बुधः ।।१५
सहस्रशीर्षा पुरुषो रविं सरसि पूजयेत् । सम्भावयेतिमन्त्रेण पद्मनेत्रे परामृशेत् ।।१६
विश्वतश्चक्षुरित्येवं भानोर्देहं समालभेत् । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्चेति मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।।१७

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मे
आदित्यपूजाविधिवर्णनं नाम द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।२०२।

मूर्तिस्थ (सूर्य) की पूजा होती है, मैं बता रहा हूँ, सावधान होकर सुनो ! 'इषे त्वे' ति मंत्र द्वारा (सूर्य) के उत्तमांगों की पूजा सदैव करें, उसी भाँति 'अग्नि मीळेऽति मंत्र द्वारा दाहिने हाथ, एवं 'अग्रआयाहि' मंत्र द्वारा सूर्य के चरण की पूजा करके 'आजिघ्रेति मंत्र द्वारा पुष्प माला अर्पित करे ।३-५।

अथ त्र्यधिकशततमोऽध्यायः

भास्कराराधनविधिवर्णनम्

विष्णुरुवाच

व्योमपूजाविधिं ब्रूहि समासाच्चतुरानन । अष्टशृङ्गं कथं व्योम पूजयेद्भास्करस्य तु ॥१

ब्रह्मोवाच

व्योमपूजाविधिं कृष्ण निबोध गदतो मम । अष्टश्रृङ्गं यथा व्योम पूजयन्ति मनीषिणः ॥२
सौवर्णं राजतं ताम्रं कृत्वा चाश्ममयं तथा । अष्टश्रृङ्गं महाबाहो अनेन विधिनार्चयेत् ॥३
प्रथमं पूजयेद्भानुं मध्ये मन्त्रेण सुव्रत । महिषा वो महायेति नानापुष्पकदम्बकैः ॥४
त्रातारमिन्द्रं मन्त्रेण सर्वश्रृङ्गं सदार्चयेत् । उदीरतामवर इत्यथवानेन पूजयेत् ॥५
आयं गौरिति मन्त्रेण नैरृतं श्रृङ्गमर्चयेत् । रक्षोहणं वाजिनं वा पूजयेदसुरान्तकम् ॥६
इन्द्रसोमान्तपतये ह्यथ वानेन पूजयेत् । अभित्वा शूर नो नुम ऐशानं श्रृङ्गमर्चयेत् ॥७
एवं भानुं च परितः पूजयन्ति सदाच्युत । येनेदं भूतमिति वै अथवानेन प्रपूजयेत् ॥८
नमोऽस्तु सर्वपापेभ्यो व्योमपीठं सदार्चयेत् । ते नराः सततं कामान्प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥९
त्वमेको रुद्राणां वसूनां पूर्वाह्णे तेन पूजयेत् । तद्विष्णोः परमं पदं हंसः शुचिषदिति वै अपराह्णे सदार्चयेत् ॥१०

अध्याय २०३

एवं भानुं ग्रहैः सार्धं पूजयन्ति सदस्पते । ते सर्वान्विविधान्कामान्प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥११
विमले वाससी दत्त्वा गुरवे सपवित्रके । उपानहौ तथा कृष्ण सौवर्णमङ्गुलीयकम् ॥१२
गन्धपुष्पाणि चित्राणि भक्ष्यभोज्यान्यनेकशः । अनेन विधिना यस्तु सोपवासोर्चयेद्रविम् ॥
बहुपुत्रो बहुधनः स नरो भव्यवान्भवेत् ॥१३
उत्तरे चायने यस्तु सोपवासोऽर्चयेद्रविम् । सोऽश्वमेधफलं विन्द्याद्बहुपुत्रश्च जायते ॥१४
कृत्वोपवासं विषुवे यस्तु पूजयते रविम् । बहुपुत्रो बहुधनो कीर्तिमांश्चापि जायते ॥१५
कृत्वोपवासं ग्रहणे विधिवच्चन्द्रसूर्ययोः । पूजयेद्भास्करं भक्त्या ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥१६
इति ते कथितो विष्णो भास्कराराधने विधिः । यं श्रुत्वा पुरुषो भक्त्या मम लोके महीयते ॥१७
पुनरेत्य महीं कृष्ण राजा भवति भूतले । बहुपुत्रो बहुधनः समरेष्वपराजितः ॥१८

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मे भास्कराराधनविधिवर्णनं नाम त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।२०३।

अथ चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः

व्योमार्चनविधिवर्णनम्

सुमन्तुरुवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिं परमपूजितम् । रत्नव्योमप्रतिष्ठायां यथा भानुं प्रपूजयेत् ॥१

सभी कामनाएँ सफल होती हैं इसमें संदेह नहीं ।११। कृष्ण ! निर्मल एवं पवित्र दो वस्त्रों के प्रदान पूर्वक
उन्हें उपानह (जूते) सुवर्ण की अंगूठी

अर्चयित्वा तु प्रकृतिं गन्धपुष्पाक्षतैर्विभो । सहोदकेनाञ्जलिना सहपुष्पाक्षतेन वा ॥२
आवाहयेन्महादेवं खषोल्कं भास्करं विभुम् । मन्त्रेण कुरुशार्दूल प्रत्यक्षकिरणाय वै ॥३
ॐ खषोल्कमावाहयामि ॐ भूर्भुवः स्वरों आदित्याराधने मन्त्रः ॥४
अभिमन्त्र्य भुवे मात्रं सावित्र्या च ऋचा विभो । आपो हिष्ठेति या प्रोक्ता पृथा सूर्यस्य सर्वदा ॥५
यथान्यायं तु संक्षाल्य पूरयेच्चान्यतो यतः । हिरण्यगर्भः समवर्ततेत्यनया क्षालयेद् बुधः ॥६
सविता पश्चातात्सविता ह्यनया पूरयेद्बुधः । इत्येवं पूरयित्वा तु वारिपुष्पाक्षतैर्बुधः ॥७
पात्रमौदुम्बरं गृह्य कृत्स्नं सूर्यस्य दर्शयेत् । उदुत्यं जातवेदसमनया व्योम्नि निक्षिपेत् ॥८
हंसः शुचिषदिति पाद्यं दद्याद्विचक्षणः । निर्वापयेच्च पयसा खषोल्कं स्नापयेत्ततः ॥९
अग्निस्तु सप्तभिर्वीर कीर्तितास्ताश्च कृत्स्नशः । आपो हिष्ठेति च क्रमात्तिसृभिः कुरुनन्दन ॥१०
हिरण्यवर्णेति क्रमाच्चतुर्भिश्च[1] नराधिप । अभिमन्त्र्योदकमृग्भिस्तिसृभिर्निक्षिपेन्नृप ॥११
भानोः प्रदिक्षणं कृत्वा कृणुष्वपाज इत्यपि । इत्यमूषु वाजिनं गिरः प्रथमा परिकीर्तिता ॥१२
पतिमिन्द्रस्तवाचाम द्वितीया परिकीर्तिता । पतिमिन्द्रस्तु शुद्धो न आगहि तृतीया परिकीर्तिता ॥१३
सिध्ये वृत्राणि जिघ्रे शगन्धैर्भानुं प्रपूजयेत् । अस्य वामस्येत्यनया अक्षतैः पूजयेद्रविम् ॥१४
सप्त युञ्जन्ति रथमनया पूजयेद्रविम् । पुष्पैर्भरतशार्दूल सततं तमनाशनम् ॥१५

जाती है, उस परम पूजित विधान को बता रहा हूँ। (सुनो) ।१। विभो ! गंध, पुष्प और अक्षतों द्वारा प्रतिमा की पूजा करके पुष्पाक्षत समेत उदकांजलि प्रदान करें ।२। कुरुशार्दूल ! पुनः उन्हें प्रत्यक्ष करने वाले के लिए मंत्र द्वारा खषोल्क, विभु एवं महादेव भास्कर का आवाहन करें ।३। ओं खषोल्कमावाहयामि ओं भुभुवः स्वरों, यही मंत्र आदित्य की आराधना एवं आवाहन के लिए निश्चित है ।४। [illegible] 'भ' तथा 'आपोहिष्ठेति' मंत्र द्वारा सूर्य का सर्वदा आवाहन पूजन करना

को ददर्श प्रथममनया धूपमादिशेत् । पाकः पृच्छाम्यनया चन्दनं प्रतिपादयेत् ॥१६
उद्दीप्यस्येत्यनया दीपं दद्याद्विभावसोः । अर्चित्वा कुङ्कुमं चैव शीर्षे क्षीरं तु मण्डलम् ॥१७
युक्ता मातासीत्यनया नैवेद्यं प्रतिपादयेत् । गौरीर्मिमायेति दद्यात्तथा शुक्ले च वाससी ॥१८
तस्याः समुद्रेत्यनया उपवीतं निवेदयेत् । इति सम्पूज्य देवेशं ततः कुर्यात्परां स्तुतिम् ॥१९
ऋग्भिर्वै पञ्चभिस्तात शृणु चैकमनादृतः । उक्षाणं पृश्निरिति च प्रथमा परिकीर्तिता ॥२०
चत्वारि वागिति भवेद्द्वितीया परिकीर्तिता । इन्द्रं मित्रं तृतीया तु वराधिक्ये प्रकीर्तिता ॥२१
कृष्णं नियानं हि तथा चतुर्थी परिकीर्तिता । यो रत्नवाहीत्यनया किरीटं योजयेद्रवौ ॥२२
गतेहृनामित्यनया अभ्यङ्गं भास्करं न्यसेत् । इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति ऋगादितः ॥२३
कृत्वा पूजां ततश्चर्ग्भिरष्टाभिरिति चाच्युत । देवस्य शक्तयोऽष्टौ च पूजयेद्विधिवत्क्रमात् ॥२४
इत्येष ते मयाख्यातः प्रतिमापूजने विधिः । य पुरोक्तो महाबाहो ब्रह्मणा विष्णवे तथा ॥२५
अनेन विधिना यस्तु सततं पूजयेद्रविम् । स प्राप्नोत्यखिलान्कामानिह लोके परत्र च ॥२६
पुत्रार्थी लभते पुत्रान्धनार्थी लभते धनम् । कन्यार्थी लभते कन्यां वेदार्थी वेदविद्भवेत् ॥२७
निष्कामः पूजयेद्यस्तु स मोक्षं प्राप्नुयान्नरः । अनेन विधिनापूज्य गतः सिद्धिं स वैष्णवः ॥२८
ब्रह्मादयास्तथा देवं पूजयित्वा विभावसुम् । अनेन विधिना पूज्य सन्तः सिद्धिं परां गताः ॥२९

इतिश्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे व्योमार्चनविधिवर्णनं
नाम चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ।२०४।

।१४-१५। 'को ददर्श प्रथमं इससे धूप, 'पाकः पृच्छामि' से चंदन, 'उद्दीप्यस्य, से दीप, सूर्य को प्रदान कर कुंकुम से उनके शिर को भूषित करके क्षीर का मण्डल करे। पुनः 'युक्ता मातासी'

अथ पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः

महादेवार्चनविधिवर्णनम्

व्यास उवाच

पुनर्निबोध मे भीष्म गदतः परमं विधिम् । येन पूजयते नित्यं महादेवं दिवाकरम् ॥१
प्रभूतं निर्मलं तेज आराध्य परमं सुखम् । पूर्वमन्तस्तथाग्नेय्यां नैर्ऋत्यां पवनालये ॥२
क्रमेण यावदीशानं हृदि बीजं च विन्यसेत् । भास्करासनमेतत्तु न्यस्तव्यं तत्त्वदर्शिभिः ॥३
उपरिष्टात्ततस्तस्य हृदयेन तु पंकजम् । अष्टपत्रं केशरालं पंचवर्णं सकेशरम् ॥४
दीप्तादिपूर्वमारभ्य आमहादेवगोचरम् । शक्त्यष्टकं न्यसेन्मन्त्रैरादितः सर्वतोमुखीम् ॥५
अबीजैः केसराग्रेषु क्रमेणैव च पूजयेत् । ततस्त्वावाहयेद्भानुं स्थापयेत्कर्णिकोपरि ॥६
तस्योपहृत्य तं चान्यं वेदितव्यं खपुष्करम् । तेनैवावाहनं चार्घ्यं स्थापनं चार्घमेव च ॥७
पाद्यमाचमनं स्थानं वस्त्रगन्धादिभूषणम् । विधिना वीरपुष्पाणि नैवेद्यं धूपमेव च ॥८
कर्तव्यं श्रद्धया भक्त्या एवं तुष्यति भास्करः । महापातकिनोऽप्याशु लभन्ते चिन्तितं फलम् ॥९
आदित्यं पूजयित्वा तु पश्चादंगानि पूजयेत् । दीप्तायां हृदयं न्यस्य भवान्यां शिरसो न्यसेत् ॥१०

अध्याय २०५

महादेव की पूजा विधि

दिग्विदिक्षु न्यसेदस्त्रमिन्द्रादि दिशोत्तरांतिकम् । कर्णिकायां न्यसेन्नेत्रं स्वबीजेन तु वार्चयेत् ॥११
पुष्पैर्गन्धैश्च धूपैश्च हृदयानि क्रमेण तु । पूजयित्वा तु विधिवद्गर्भं पश्चात्तु मन्त्रवित् ॥१२
बाह्यतः पूर्वतो मन्दं दक्षिणेन बुधं तथा । विषाणां पश्चिमे पूज्य उत्तरेण तु भार्गवम् ॥१३
आग्नेय्यां च कुजं पूज्य नैऋत्यां भानुदेहजम् । वायव्यां पूजयेत्कृष्णमैशान्यां विकचं नृप ॥१४
इन्द्रादिलोकपालांश्च ततोऽष्टौ पूजयेद्बुधः । सुगन्धैर्विविधैः पुष्पैर्धूपैश्चैव मनोरमैः ॥१५
क्रमेण पूजयेद्भानुं लोकपालैर्ग्रहैः सह । मन्त्रैः कुरुकुलश्रेष्ठ य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥१६
अनेन विधिना यत्र देवः सम्पूज्यते रविः । न चौराग्निभयं तत्र न चापि नरकाद्भयम् ॥१७
वर्षोपलविषादिभ्यो भयं तत्र न विद्यते । सुखमारोग्यमानन्दं सुभिक्षमचलां श्रियम् ॥१८
तेजोबिम्बांतमध्यस्थ आदित्यः परमार्थतः । यष्टव्यः साधकैर्नित्यं न रथो न च वाजिनः ॥१९
इत्येष विधिराख्यातो मया भीष्म तवाखिलः । येन पूजयते नित्यं महादेवो दिवाकरम् ॥२०
इत्थं पूज्य विवस्वन्तं हृद्बीजेन विसर्जयेत् । य एवं पूजयेद्भानुं स याति परमां गतिम् ॥२१

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मे भीष्मव्याससंवादे
महादेवार्चनविधिवर्णनं नाम पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।२०५।

एवं विदिशाओं में इन्द्रादि की स्थापना करके कर्णिका में बीजमंत्र द्वारा नेत्र की पूजा करे ।११। पश्चात् क्रमशः पुष्प, गंध, एवं पुष्पों द्वारा हृदय की पूजा करे इस प्रकार मंत्रवेत्ता विधान पूर्वक गर्भस्थित देवों कीपूजा करने के उपरांत वाह्य भोगों में स्थित देवों की पूजा करें—नृप ! पूरब की ओर शनि, दक्षिण की ओर बुध, पश्चिम में विषाण (गणेश), उत्तर में शुक्र, आग्नेय में आठों इन्द्रादि लोकपाल की पूजा

अथ षडधिकद्विशततमोऽध्यायः

सूर्यपूजामाहात्म्यवर्णनम्

भीष्म उवाच

मन्त्रोद्धारं परं ब्रूहि मुद्राशक्तिसमन्वितम् । रूपवर्णसमं चैव पौराणिकमनुत्तमम् ॥१

व्यास उवाच

शृणु भीष्म महाबाहो यथा वक्ष्यामि तेऽनघ । पौराणिकानां मन्त्राणामुद्धारं वैदिकादृते ॥२
वर्णरेफसमायुक्तं विद्रुमेनैव भूषितम् । अन्तस्थानां हि अन्त्यं वै ब्रह्मदैवत्यमुच्यते ॥३
बिन्दुरेफसमायुक्तं दीर्घया मात्रया तथा । दीक्षाक्षरं समुद्दिष्टं द्वितीयं विष्णुदैवतम् ॥४
तृतीयं तु तथा प्रोक्तं सुविसर्गं जनाधिप । स तृतीयो बुधैः प्रोक्तो रुद्रदैवत एव हि ॥५
भास्करोऽयं महान्साक्षान्मन्त्रमूर्तिस्त्रिरक्षरः । दुर्लभः परमो गुह्यस्त्रिदेवो देवपूजितः ॥६
यस्त्विदं जपते भक्त्या स याति परमां गतिम् । ततश्च मुद्रां वक्ष्यामि सान्निध्यकारणं परम् ॥७
पद्माकारौ करौ कृत्वा मध्ये श्लिष्टे तु मध्यमे । अङ्गुलिं क्षारयेत्तस्मिन्विमुद्रेति च सोच्यते ॥८
अनया बद्धया राजन्भास्करस्य प्रियो भवेत् । महाभयेषु सर्वेषु मातृवत्परिरक्षति ॥९
हृदयं तस्य विज्ञेयं यदक्षरवरं स्मृतम् । विद्रुमोपरि सञ्छन्नं हृद्गतं तद्गतं सदा ॥१०

अध्याय २०६

शिरस्यर्कमिति प्रोक्तं देवदेवस्य भारत । महाव्याहृतयस्तिस्रस्तथारज्वालिनी शिखा ॥११
अष्टाक्षरा तु विद्येयमादित्यस्य महात्मनः । यः स्मरेत्साधकस्त्वेनं नासौ केनापि बाध्यते ॥१२
अकारेण समायुक्तं बिन्दुरेफसमन्वितम् । हकारमग्निदैवत्यं कवचं भास्करप्रियम् ॥१३
एकाक्षरमिदं प्रोक्तमभेद्यं यः स्मरेदिदम् । दुष्टानां चैव विघ्नानां नाशनं नात्र संशयः ॥१४
सविसर्गो रेफ इति अस्त्रमेकाक्षरं स्मृतम् । नाशयेद्दुष्टकर्माणि साधकस्य न संशयः ॥१५
सम्मुखौ तौ करौ कृत्वा श्लिष्टौ तु ग्रथिताङ्गुली । कनिष्ठानामिके योज्ये तर्जन्यौ मध्यमे तथा ॥१६
हृच्छिरः सशिखा चर्मा मुद्रेयं व्योमसंज्ञिता । मुष्टिवक्रोच्छ्रितं कुर्यात्सव्यहस्तस्य तर्जनीम् ॥१७
मालशब्दकृतादिस्तु मुद्रा ह्यस्त्रस्य कीर्तिता । त्रासनी नाम विख्याता सर्वविघ्नभयङ्करी ॥१८
कर्णबिन्दुसमायुक्तं यं चतुर्थं महामते । भास्करस्य त्विदं नेत्रमग्निदैवतमुच्यते ॥१९
स्मरः स्यात्साधकेन्द्राणां दुरन्तो नाशने ध्रुवम् । मध्यमा तर्जनी चैव सव्यहस्तस्य चोच्छ्रितम् ॥२०
कनिष्ठानामिके कुञ्च्य अङ्गुष्ठेन ततः क्रमेत् । नेत्राभ्यां स्पर्शयेदेनां नेत्रमुद्रा प्रकीर्तिता ॥२१
गोवृषा नाम विख्याता दर्शयेद्दिव्यगोचरम् । रां दीप्तिर्रि ततः सूक्ष्मारीं जया भीष्म उच्यते ॥२२
उभाह्वारूं विभूतिश्च विमला रैं प्रकीर्तिता । अघहा च महाबाहो विद्युता रौं प्रकीर्तिता ॥२३
गोवृषा नाम रं सर्ववीरभद्रकरी तथा । इत्येता बीजरूपास्तु कथिताश्चैव शक्तयः ॥२४
उत्तानौ तु करौ कृत्वा सव्याकुञ्च्य ततोऽङ्गुलीः । कुर्यादुपरि चांगुष्ठौ चालयेत पुनः पुनः ॥२५

(सूर्य) का 'शिरस्यर्क' बताया गया है उनकी ज्वालिनी शिखारूप 'र' आदि तीन महाव्याहृतियाँ एवं उन महात्मा आदित्य की 'अष्टाक्षरा' विद्या बतायी गयी है, जिसके स्मरण मात्र से साधक को किसी भाँति के कष्ट का अनुभव नहीं करना पड़ता है ।१०-१२। अकार, बिंदु-युक्त रेफ समेत हकार के प्रधान देव अग्नि

सर्वासां चैव शक्तीनामेता मुद्राः प्रदर्शयेत् । नाम्ना च विद्युता चैव नवमी सर्वतोमुखी ॥२६
नामान्येतानि शक्तीनां समासात्कथितानि तु । सबीजानि महाबाहो मया स्नेहेन भारत ॥२७
ग्रहाणां शृणु बीजानि रूपं च गदतो मम । सर्वत्र भं तथा खं च कञ्जकूतुहलोद्वह ॥२८
ॐकारा दीपिताः सर्वे नमस्कारान्तयोजिताः । पूजाकाले प्रयोक्तव्या जपकाले तथैव च ॥२९
होमकाले तु स्वाहान्तं मन्त्रं षट्कारसंयुतम् । सर्वे बिन्दुयुता भीष्म शिखा बिन्दुविभूषिताः ॥३०
सोमाद्याः केतुपर्यन्ता ग्रहा ह्येवं प्रकीर्तिताः । एता मुद्रा प्रवक्ष्यामि सर्वसिद्धिप्रदायिकाः ॥३१
सुमुखो तु करौ कृत्वा श्लिष्टो चैव प्रसारितौ । इयं मुद्रा नमस्कारे ग्रहसान्निध्यकारिका ॥३२
मन्त्रोद्धारस्तवाख्यातो रहस्यो दुर्लभो नृप । शृणुष्व रूपं देवानां ध्यानकाले ह्युपस्थिते ॥३३
जपावर्णं महातेजं श्वेतपद्मोपरिस्थितम् । सर्वलक्षणसम्पन्नं सर्वाभरणभूषितम् ॥३४
तथैकवक्त्रं द्विभुजं सोमपङ्कजकन्धरम् । मण्डलेन च रूपं तु मध्यस्थं रक्तवाससम् ॥३५
मार्तण्डस्य इदं रूपं शुचिः स्नातो जितेन्द्रियः । त्रिकालं यः स्मरेद्भीम एकचित्तो व्यवस्थितः ॥३६
सोऽचिराद्भवते लोके वित्तेन धनदोपम । मुच्यते सर्वभोगैस्तु तेजस्वी बलवान्भवेत् ॥३७
हृदयं चोत्तमाङ्गं च शिखा वै वक्रमेव च । रक्तवर्णा इमे श्यामाः सर्वाभरणभूषिताः ॥३८
वरदाऽभयहस्ताश्च ध्यातव्याः साधकेन तु । तडित्पुञ्जनिभं शस्त्रं रौद्रं चन्द्रकरालिनम् ॥३९

बार-बार संचालन करे यही मुद्रा समस्त शक्तियों के लिए प्रदर्शित करना चाहिए । भारत ! महाबाहो ! इस प्रकार मैंने समस्त शक्तियों को, जिनके दीप्ता आदि नाम पहले कहे गये हैं बीजों समेत स्नेह पूर्वक तुम्हें बता दिया ।२५-२७। अब ग्रहों के बीजों बता रहा हूँ सुनो ! ब्रह्मकुतूहलोद्वह ! ग्रहों के बीज में सर्वत्र भं और खं को ओंकार पूर्वक उच्चारण कर अन्त में नमः शब्द का प्रयोग करता रहे, चाहे वह पूजा

विशेषः कथितो ह्येष कामरूपः स्वभावतः । दीप्ता दीप्तशिखाकारा ध्यातव्या मम शक्तयः ॥४०
श्वेतवर्णं स्मरेत्सोमं रक्तवर्णं कुजं स्मरेत् । सौम्यमष्टापदाभं च गुरुं च पीतिवर्णकम् ॥४१
शङ्खक्षीरनिभं श्वेतं काणं याञ्जनसन्निभम् । रजावर्तनिभं राहुं धूम्रं च विकचं स्मरेत् ॥४२
वामहस्तौ कटिन्यस्तौ दक्षिणौ चाभयप्रदौ । रक्तभ्रैरक्तनेत्रास्य अर्धकायकृताञ्जलिः ॥४३
इति भानुं ग्रहैः सार्धं ये ध्यायन्ति नृपोत्तम । लभन्ते ते महासिद्धिमचिरान्नात्र संशयः ॥४४
तवाख्यातमिदं वक्रं ग्रहाणां भीष्म कृत्स्नशः । यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यन्ते भुवि मानवाः ॥४५
अनेन विधिना भीष्म सदा देवं दिवाकरम् । त्रिकालं पूजयेद्भक्त्या वीर श्रद्धासमन्वितः ॥४६
इत्थं पूजयमानस्तु सर्वदेवं दिवाकरम् । ब्रह्महत्याविनिर्मुक्तो महादेवत्वमाप्नुयात् ॥४७

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मेषु सूर्यपूजामाहात्म्यवर्णनं नाम षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ।२०६।

अथ सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः

आदित्यपूजाविधिवर्णनम्

भीष्म उवाच

अहो देवस्य माहात्म्यं भास्करस्य त्वयोदितम् । पूजयन्ति सदा ह्येनं ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥१

काम रूप (इच्छारूप) का भी विशेषतया वर्णन कर दिया । प्रदीप्त शिखा के समान आकार वाली दीप्ता आदि मेरी शक्तियों का ध्यान सदैव करना चाहिए ।४०। श्वेत वर्ण के चन्द्रमा, रक्तवर्ण के मंगल, हरिद्वर्ण के बुध, पीले वर्ण के बृहस्पति, शंख एवं क्षीर की भाँति श्वेत वर्ण के शुक्र, अंजन की भाँति काले वर्ण के शनि, रज की भाँति धूमिल वर्ण के राहु और ...

व्यास उवाच

एवमेतन्न संदेहो यथा वदसि भारत । नास्ति सूर्यसमो देवो नास्ति सूर्यसमा गतिः ।।२
नास्ति सूर्यसमं ब्रह्म नास्ति सूर्यसमं हुतम् । नास्ति सूर्यसमो धर्मो नास्ति सूर्यसमं धनम् ।।३
नास्ति सूर्यादृते कामो नास्ति सूर्यादृते पदम् । नास्ति सूर्यसमो बन्धुर्नास्ति सूर्यसमः सुहृत् ।।४
नास्ति सूर्यसमा माता नास्ति सूर्यसमो गुरुः । नास्ति सूर्यसमं तीर्थं न पवित्रं ततः परम् ।।५
तमेकं दैवतं विद्यान्नैवाप्यर्कपरायणम् । लोकानां देवतानां च पितॄणां चापि भारत ।।६
तमर्चन्तः स्तुवन्तश्च प्राप्नुवन्ति परां गतिम् । ते प्रपन्नास्तु ये भक्त्या मुक्तास्ते भवसागरात् ।।७
राजा चोरा ग्रहाः सर्पा दारिद्र्यं दुःखसम्पदः । नैते पीडयितुं शक्ताः प्रसन्ने भास्करे सति ।।८

व्यास उवाच

एवं तात महाबाहो देवो भास्करतत्परः । स पूज्यः स नमस्कार्यः स हि ध्यातव्य एव च ।।९
प्रत्यक्षदेवता ह्येषा देवदेवोऽयमादरात् । अथ किं बहुनोक्तेन यद्वक्ष्यामि निबोध मे ।।१०
पूजयेत्तनयः पापी तथादित्यदिनैरपि । पूजयन्ति नरा ये वै ते यान्ति परमां गतिम् ।।११
प्राप्ते सूर्यदिने भक्त्या भानुं सम्पूज्य श्रद्धया । नक्तं करोति पुरुषः स यात्यमरलोकताम् ।।१२
यस्तु पूर्वं रवेर्भक्त्या पञ्चरत्नसमन्वितम् । निवेदयति मंत्रेण स यात्यमरलोकताम् ।।१३
मार्तण्डप्रीतये यस्तु कुर्याच्छ्राद्धं विधानतः । संक्रान्तावयने वीर सूर्यलोकं स गच्छति ।।१४

व्यास बोले—भारत ! जैसा तुम कह रहे हो, वह वैसा ही है, इसमें संदेह नहीं । सूर्य के समान देव
और सूर्य के समान कोई गति (प्राप्य) नहीं है ।२। सूर्य के समान ब्रह्म, अग्नि, धर्म, एवं धन आदि कुछ भी
... सूर्य के समान कोई बन्धु तथा कोई मित्र

कृत्वोपवासं षष्ठ्यां तु सप्तम्यां यस्तु मानवः। करोति विधिवच्छ्राद्धं भास्करः प्रीयतामिति ॥१५
सर्वदोषविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते। मानवो यस्तु सप्तम्यां योषिद्वापि दिवाकरम् ॥१६
प्रपूज्य विधिवद्भानुं सर्वान्कामानवाप्नुयात्। विशेषतस्तस्य दिने ग्रहणे च नराधिप ॥१७
इति भीष्म विजानीहि न देवो भास्करात्प्रियः। आदित्यमेकं परमं देवदेवेषु पूजितम् ॥१८
रत्नपर्वतमारुह्य यथा भुवि नराधिपाः। सत्त्वानुरूपं गच्छन्ति रत्नभागानशेषतः ॥१९
तथा भानुं समाराध्य प्राप्नुवन्ति नराः फलम्। धनार्थी प्राप्नुयादर्थं पुत्रार्थी प्राप्नुयात्सुतम् ॥२०
मोक्षार्थी मोक्षमाप्नोति चाथ वाऽमरतां व्रजेत्। अथ किं बहुनोक्तेन शृणु त्वं वचनं मम ॥२१
ब्रह्मादयो देवगणा भानुमाराध्य भारत। मनोहराणि दिव्यानि दिवि स्थानान्यवाप्नुवन् ॥२२
अचलानि महाभागाः सर्वपापहराणि च ॥२३

सुमन्तुरुवाच

इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तत्रैवान्तरधीयत। भीष्मोऽपि पूजयामास भक्त्या भानुं विधानतः ॥२४
तथा त्वमपि राजेन्द्र पूजयेमं दिवाकरम्। पूजयित्वा रविं भक्त्या स्थानं यास्यसि शाश्वतम् ॥२५
यथा गतः स भगवान्व्यासो भीष्मश्च मानद। सकृत्प्रपूज्य सप्तम्यां भक्त्या देवं दिवाकरम् ॥२६

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे व्यासभीष्मसंवादे आदित्यपूजाविधिवर्णनं नाम सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः।२०७।

होती है।१४। षष्ठी के दिन उपवास रहकर सप्तमी में विधान पूर्वक जो श्राद्ध करता है, उससे भास्कर अत्यन्त प्रसन्न होते हैं।१५। और वह समस्त दोषों से मुक्त होकर सूर्य लोक का सम्मान प्राप्त करता है। नराधिप! स्त्री अथवा पुरुष के सूर्य की विधान पूर्वक विशेषकर ग्रहण या उनके दिन उपासना करने पर उनकी समस्त कामनाएँ सफल होती हैं।१६-१७। भीष्म! इतना ही जानें कि सूर्य से बढ़कर प्रिय कोई

अथाष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः

सप्तमीव्रतवर्णनम्

शतानीक उवाच

पुनर्मे ब्रूहि सप्तम्यां प्रीतये भास्करस्य तु । उपोषितो भवतीह नरो यस्तु द्विजोत्तम ॥१

सुमन्तुरुवाच

कथिताः सप्त सप्तम्यः पुनरस्मिन्महामते । बहवः कुरुशार्दूल भूयस्त्वेताः शृणुष्व मे ॥२
स्वयं याः कथिताः पूर्वमादित्येन खगाधिप । अरुणस्य महाबाहो सप्तम्यः सप्तपूजिताः ॥३
अर्कसम्पुटकैरेका द्वितीया मरिचैस्तथा । तृतीया निम्बपत्रैश्च चतुर्थी फलसप्तमी ॥४
अनोदना पञ्चमी स्यात्षष्ठी विजयसप्तमी । सप्तमी कामिका ज्ञेया विधिं तासां निबोध मे ॥५
शुक्लपक्षे रविदिने दक्षिणे चोत्तरायणे । ग्रहणे सूर्यनक्षत्रे गृह्णीयात्सप्तसप्तमीः ॥६
स तां सुब्रह्मचारी स्याच्छौचयुक्तो जितेन्द्रियः । सूर्यार्चनरतो दान्तो जपहोमपरस्तथा ॥७
पञ्चम्यामेव पुरुषः कुर्यान्नित्यमनात्मकम् । षष्ठयां न मैथुनं गच्छेन्मधुमासं च वर्जयेत् ॥८
अर्कसम्पुटकैरेकां तथान्यां मरिचैर्नयेत् । तथापरां निम्बपत्रैः फलाख्यायो फलं चरेत् ॥९
अनोदनामन्नरहित उपासीत यथाविधि । अहोरात्रं वायुभक्षः कुर्याद्विजयसप्तमीम् ॥१०

अध्याय २०८

तथैकां सप्तमीं कृत्वा प्रतिमासं विचक्षणः । कुर्याद्यथाविधि मुदा ततः कुर्वीत कामिकाम् ॥११
आसां लिखित्वा नामानि पत्रकेषु पृथक्पृथक् । तानि सर्वाणि पत्राणि क्षिपेदभिनवे घटे ॥१२
तदर्थं यो न जानाति लोकवाह्योऽपि वा नरः । तेन ह्युद्धारयेदेकं न कुर्याच्च विचारणम् ॥१३
तेनैव विधिना यस्तु प्रतिमासं च तत्तपः । सप्तैव यावत्सप्तम्यो विज्ञेया सा तु कामिका ॥१४
इत्येताः सप्तसप्तम्यः स्वयं प्रोक्ता विवस्वता । कुर्वीत यो नरो भक्त्या स यात्यर्कसदो नृप ॥१५
अर्कसम्पुटकैर्वित्तमचलं सप्तपौरुषम् । मरिचैः सङ्गमः स्याद्वै प्रियैः पुत्रादिभिः सदा ॥१६
सर्वरोगाः प्रणश्यन्ति निम्बपत्रैर्न संशयः । फलैस्तु पुत्रपौत्रश्च दौहित्रश्चापि पुष्कलः ॥१७
अतो धनं धनं धान्यं सुवर्ण रजतं तथा । तथा पशुर्हिरण्यं च आरोग्यं सततं नृप ॥१८
उपोष्य विजयां शत्रून्राजञ्जयति नित्यशः । साधयेत्कामदा कामान्विधिवत्समुपासिता ॥१९
पुत्रकामो लभेत्पुत्रमर्थकामोऽर्थमक्षयम् । विद्याकामो लभेद्विद्यां राज्यार्थी राज्यमाप्नुयात् ॥
कृत्स्नान्कामान्ददात्येषा कामदा कुरुनन्दन ॥२०
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं सप्तमीव्रतम् । करोति नियतात्मा वै स याति परमां गतिम् ॥२१
न तेषां त्रिषु लोकेषु किञ्चिदस्तीति दुर्लभम् । ये भक्त्या लोकनाथस्य व्रतिनः संशितव्रताः ॥२२
व्रतैस्तु विविधैर्वीर तपोभिर्वा सुदुष्करैः । न तत्फलमवाप्नोति यज्ञैर्वा बहुदक्षिणैः ॥२३

को सुसम्पन्न करने के उपरांत प्रसन्नतापूर्ण हो प्रतिमास की सप्तमी के व्रत-विधान की समाप्ति करे और पश्चात् कामिका नामक सातवीं सप्तमी के विधान को पूरा करे ।११। पृथक्-पृथक् पत्रों पर इनके नाम लिख कर उसे नवीन कलश में रखने चाहिए ।१२। उसके अर्थ को जो मनुष्य न जानता हो, चाहे वह चार्वाक् मतावलम्बी क्यों न हो वह एक ही का समुद्धार करे, उसमें विचार करने की आवश्यकता नहीं

तीर्थाभिषेचनैर्वापि दानहोमार्चनैस्तथा । यत्फलं च पूजयितुं सप्तम्यां प्राप्य मोक्षदम् ॥
मोक्षार्थी पार्थिवश्रेष्ठ यथाह भगवान्रविः ॥२४
कृत्वादित्यदिने नक्तं भक्त्या सम्पूजयेद्रविम् । अचलं स्थानमाप्नोति मानवः श्रद्धयान्वितः ॥
सूर्यलोके च नियतं तस्य वासो न संशयः ॥२५
यस्तु पूजयते भक्त्या सप्तम्यां भास्करं नरः । ब्रह्मेन्द्ररुद्रलोकेषु तस्याप्रतिहता गतिः ॥२६
नान्धो न कुष्ठी न क्लीबो न व्यङ्गो न च निर्धनः । कुले तस्य भवेद्वीर यश्चरेत्सप्तमीव्रतम् ॥२७
विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी धनमाप्नुयात् । भार्यार्थी रूपसम्पन्नां स्त्रियं पुत्रांश्च भारत ॥२८
लोभात्प्रमादान्मोहाच्च व्रतभङ्गो यदा भवेत् । तदा त्रिरात्रं नाश्नीयात्कुर्याद्वा केशमुण्डनम् ॥२९
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् । सप्तैव यावत्सप्तम्यो भवन्ति च खगेश्वर ॥३०
अभ्यर्च्य सूर्यसप्तम्यां माल्यधूपादिभिर्नरः । भोजयित्वा द्विजाञ्छक्त्या प्राप्नुयात्स्वर्गमक्षयम् ॥३१
सप्तम्यां विप्रमुख्येभ्यो हिरण्यं यः प्रयच्छति । स तदक्षय्यमाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥३२
इतीदं कीर्तितं वीर सप्तमीव्रतमुत्तमम् । भूय एवाभिधास्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥३३

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मे सूर्यसंवादे सप्तसप्तमीव्रतवर्णनं नामाष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।२०८।

दक्षिणा वाले यज्ञ, तीर्थों के अभिषेचन, दान, हवन, एवं उपासना द्वारा उस मोक्षदायक फल की प्राप्ति नहीं होती है जिसे मोक्षार्थी सप्तमी व्रत विधान द्वारा प्राप्त करता है। ऐसा सूर्य भगवान् ने बताया है।२३-२४। श्रद्धा-भक्ति पूर्वक नक्त व्रत करके रविवार के दिन जो सूर्य की आराधना करता है, उस मनुष्य को अचल स्थान की प्राप्ति एवं सूर्य लोक में नियतनिवास प्राप्त होता है।२५। भक्ति पूर्वक

अथ नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः

सप्तमीव्रतवर्णनम्

सुमन्तुरुवाच

यः क्षिपेद्गोमयाहारः शुक्ला द्वादश सप्तमीः । अथवा यावकाहारः शीर्णपर्णाशनोऽपि वा ॥१
क्षीराशी चैकभक्तो वा भिक्षाहारोऽथ वा पुनः । जलाहारोऽपि वा विद्वान्पूजयित्वा दिवाकरम् ॥२
पुष्पोपहारैर्विविधैः पद्मसौगन्धिकोत्पलैः । नानाप्रकारैर्गन्धैश्च धूपैर्गुग्गुलचन्दनैः ॥३
कृष्णगन्धपायसाद्यैर्विचित्रैः सुविभूषणैः । अर्चयित्वा द्विजाञ्छ्रेष्ठान्हिरण्यान्नादिभिर्नरः ॥४
स तत्फलमवाप्नोति क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । यदेह तप्यते वीर प्राप्यते केवलं रवेः ॥५
विमानवरमारूढः सूर्यलोके महीयते । ततः पुण्यक्षयाद्राजन्कुले महति जायते ॥६
एवं भक्त्या विवस्वंतं प्रतिमासं समाहितः । पूजयेद्विधिवद्भक्त्या नामानि परिकीर्तयेत् ॥७
चैत्रिके मासि विष्णुश्च माधवे ह्यर्यमेति वै । शुक्रे विवस्वान्मासे तु शुचौ मासे दिवाकरः ॥८
पर्जन्यः श्रावणे मासि नभस्ये वरुणस्तथा । मार्तण्डेति च विज्ञेयः कार्तिके भार्गवः पुनः ॥९
मार्गशीर्षेऽपि मित्रस्तु कीर्तितः सततं बुधैः । पूषा पौषे तु वै मासे पूजनीयः प्रयत्नतः ॥१०
माघे भगेति विज्ञेयस्त्वष्टा चैवाथ फाल्गुने । एवं क्रमेण नामानि कीर्तयेत्प्रीतये रवे ॥११
धूपार्चनविधिमिमं सप्तम्यां सुसमाहितः । यः करोति नरो भक्त्या स याति परमां गतिम् ॥१२

अध्याय २०९

ततस्ते सर्वमाख्यातं यथगुह्यतमं विभोः । नैव देयमशिष्याय नाभक्ताय कदाचन ॥१३
न च पापकृते देयं न देयं नास्तिकाय वा । कृतघ्ने नास्तिके वीर न देयं क्रूरकर्मणि ॥१४
य इदं शृणुयान्नित्यं सप्तमीव्रतमुत्तमम् । पठेद्यश्चापि नियतः श्रद्धया परयान्वितः ॥१५
इह लोके सुखं प्राप्य सूर्यलोके महीयते । पुण्यक्षयादिहागत्वा राजा भवति भूतले ॥१६

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मेपर्वणि सप्तमीकल्पे सूर्यारुणसंवादे प्रतिमाससप्तमीव्रतवर्णनं नाम नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।२०९।

अथ दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

सूर्यपूजावर्णनम्

सुमन्तुरुवाच

इत्येष सप्तमीकल्पः समासात्कथितस्तव । विस्तरात्ते पुनर्वच्मि शृणु चैकमना विभो ॥१
फाल्गुनामलपक्षस्य षष्ठ्यां च समुपोषितः । पूजयेद्भास्करं स्नात्वा गन्धपुष्पविलेपनैः ॥२
अर्कपुष्पैर्महाबाहो गुग्गुलेन सुगन्धिना । श्वेतेन करवीरेण चन्दनेन दिवाकरम् ॥३
गुडोदकेन नैवेद्यं निवेद्यं प्रीतये रवेः । एवं पूज्य दिवा भानुं रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत् ॥
जपन्भौमं परं जाप्यं विनिद्रः सततं बुधः ॥४

है, उसे उत्तम गति प्राप्त होती है ।१२। इस भाँति मैंने तुम्हें विभु (सूर्य) के अत्यन्त गुह्य आख्यान सुना दिये जो किसी अशिष्य एवं भक्ति हीन को कभी नहीं दिया जा सकता है ।१३। वीर ! किसी पापी, नास्तिक, कृतघ्न, एवं क्रूरकर्मा को कभी नहीं (सूर्योपाख्यान का उपदेश) देना चाहिए ।१४। जो इस सप्तमी

शतानीक उवाच

किं तत्परं भगवतः प्रियं जाप्यमनुत्तमम् ॥५
जप्तव्यो यत्परैर्भक्त्या भानुस्तस्याग्रतो नरैः । तन्मे ब्रूहि तथा मन्त्रान्धूपदीपान्विशेषतः ॥
येनाहं तं जपञ्जप्यं पूजयामि दिवाकरम् ॥६

सुमन्तुरुवाच

वच्मि ते भरतश्रेष्ठ समासान्न तु विस्तरात् ॥७
षडक्षरेण मन्त्रेण कुर्यात्सर्वं समाहितः । जपं होमं तथा पूजां शतजप्तेनसर्वदा ॥८
सावित्र्या च जपं पूर्वं कृत्वा शतसहस्रशः । पश्चात्सर्वं प्रकुर्वीत जपादिकमनाकुलम् ॥९
ॐ भोः सावित्रि भास्कराय सहस्ररश्मि धीमहि । तेन सूर्यः प्रचोदयात् ॥१०
जप एष परः प्रोक्तः सप्तम्यां भानुना स्वयम् । जप्त्वा सकृद्भवेत्पूतो मानवो नात्र संशयः ॥११
प्रभाते त्वथ सप्तम्यां जपन्नियतमानसः । पूजयेद्भास्करं भक्त्या पूर्वोक्तविधिना नृप ॥१२
श्रद्धया भोजयेच्चापि ब्राह्मणाञ्छक्तितो नृप । दिव्यान्भोगांश्च विधिवद्भक्ष्यभोज्यैरनेकशः ॥१३
वित्तशाठ्यं न कुर्वीत भोजकांश्च प्रभोजयेत् । न भोजयेत्तथाऽसौरान्सौरान्यत्नेन भोजयेत् ॥१४

शतानीक उवाच

के भोज्या के न वा भोज्या ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तम । केषु चित्तेषु सप्तम्यां देवदेवो दिवाकरः ॥१५

शतानीक बोले—भगवान् भास्कर को किस उत्तम मंत्र का जप प्रिय है, जिसे भक्ति पूर्वक मनुष्य उनके सामने शयन-काल में जपता रहे ! उनके मंत्र तथा विशेपकर धूप-दीप बताने की कृपा करें क्योंकि मैं दिवाकर की आराधना तथा उस मंत्र का जप करना चाहता हूँ ।५-६

सुमन्तुरुवाच

घटीभोज्यो भवेद्विप्रः सप्तमीं कुरुते च यः। सौरभिन्नेष्वभोज्यो यो यश्च भुक्तो दिवाकरे ॥१६
एते भोज्या द्विजा राजन्नादित्येन समासतः। प्रोक्ताः कुरुकुलश्रेष्ठ तथाऽभोज्याञ्छृणुष्व वै ॥१७
सभार्यः सपतिर्यस्तु कुष्ठरोगैर्हतश्च यः। यश्चान्यदेवताभक्तस्तथा नक्षत्रसूचकः ॥१८
परापवादनिरतो यश्च देवलकस्तथा। एतेऽभोज्याः सवित्रा तु स्वयं देवेन चिन्तिताः ॥१९

शतानीक उवाच

ये भोज्या ब्राह्मणाः प्रोक्ता ये चाभोज्या द्विजोत्तमाः। एतेषां लक्षणं ब्रूहि सर्वेषां वै समाहितः ॥२०

सुमन्तुरुवाच

साधु पृष्टोऽस्मि राजेन्द्र कीर्तयाम्येष कृत्स्नशः। पठतां तु त्रयी विद्यां ब्राह्मणानां कदम्बकः ॥२१
घटेत्युक्ता तु सा राजन्स्वयं देवेन भानुना। सा घटा विद्यते यस्य स घटीत्युच्यते द्विजैः ॥२२
ब्रह्मक्षत्रविशां वीर शूद्राणां च कदम्बकः। शृण्वतां विधिवत्पुण्यं भक्त्या पुस्तकवाचनम् ॥२३
इति मासे निबद्धस्य होमस्येति च भानुना। कथितं कुरुशार्दूल स्वयमाकाशगामिना ॥२४
यस्याः कर्ता भवेद्यस्तु मम स्यात्करको मतः। स विप्रो राजशार्दूल सदेष्टो भास्करस्य तु ॥२५
जयोपजीवी व्यासश्च समः स्याज्जीवकस्तथा। यान्येतानि पुराणानि सेतिहासानि भारत ॥

सुमन्तु बोले—सप्तमी व्रतानुष्ठान को सम्पन्न करने वाला ब्राह्मण बार-बार भोजन कराने योग्य होता है किन्तु वह जो दिवाकर की आराधना में किसी असौर (सूर्य भक्तिहीन) के यहाँ भोजन न करने वाला, एवं दिवाकर की आराधना में भोजन करने वाला, ब्राह्मण सदैव क्षण-क्षण पर भोजन कराने योग्य

जयेति कथितानीह स्वयं देवेन भास्वता ॥२६
एकं निवासयन्यस्तु ब्राह्मणं तूपजीवति । जयोपजीवी स ज्ञेयो वाचकश्च तथा नृप ॥२७
आरुणेयादिशास्त्राणि सप्ताश्वतिलकं तथा । यश्च जानाति सौराणि विप्रः सौरस्स तत्त्ववित् ॥२८
पूजयेत्सततं यस्तु भास्करं नृपसत्तम । भोजकांश्च तथा राजन्यथा देवं दिवाकरम् ॥२९
स ज्ञेयो भास्करे भक्तो भोजनीयः प्रयत्नतः । भोज्यानां लक्षणं ह्येतदभोज्यानां शृणुष्व मे ॥३०
वृषली यस्य वै भार्या ब्राह्मणस्य विशेषतः । परभार्यापतिरसौ ब्राह्मणो ब्राह्मणाधमः ॥३१
दैवेन निहतः कुष्ठी ब्राह्मणो ब्रह्मघातकः । भोजको विन्दते यस्तु न च तं पूजयेत्तथा ॥३२
ज्ञेयोन्यदेवभक्तोऽसौ स विप्रः कुरुनंदन । आदित्यं भोजकं विद्याद्भानोर्देहसमुद्भवम् ॥३३
नादित्यं पूजयेद्यस्तु स भोज्यो न कदाचन । मुण्डो व्यङ्गधरो गौरः शङ्खपुष्पधरस्तथा ॥३४
यस्य याति गृहे राजन्भोजको मानवस्य तु । तस्य यांति गृहे देवाः पितरो भास्करस्य तु ॥३५
रक्षोभूतपिशाचाश्च योगिन्योऽपि पलायिताः । सकृद्भुङ्क्ते गृहे यस्य भोजको गृहधर्मिणः ॥३६
सप्तसंवत्सरं यावत्तृप्तो भवति भास्करः । तस्मात्तान्भोजयेद्दिव्यान्भोजकान्सततं बुधः ॥
यस्तु तान्निन्दते विप्रः स न भोज्यः कदाचन ॥३७
निजं भर्तारमुत्सृज्य स्वैरं यान्यत्र गच्छति । स्वैरिणी सा तु वै प्रोक्ता पापिष्ठा कुलदूषिणी ॥३८

समेत समस्त पुराणों की 'जय' संज्ञा बतायी गयी है, इसे स्वयं सूर्य देव ने बताया है । उसके विशिष्ट विद्वान् किसी एक ब्राह्मण को अपने यहाँ रखकर उसके पालन पोषण करने वाले ब्राह्मण को जयोपजीविन् एवं वाचक कहते हैं । तथा नृप ! सूर्य के समस्त शास्त्र, एवं सप्ताश्व तिलक का परिज्ञाता ब्राह्मण, जो

कुले भवति नाशिनी ॥३९
प्रच्छन्नं रोचते राजन्या नारी भवदोषतः । ज्ञेया सा स्वैरिणी राजन्कुले भवति नाशिनी ॥३९
योऽस्यां रतो भवेद्विप्रः स ज्ञेयः स्वैरिणीरतः । रङ्गोपजीवी कथको यश्च प्राकृतनर्तकः ॥४०
रङ्गोपजीवी राजेन्द्र तथा च बहुयाचकः । द्वे एते नामनी राजन्कथकस्य प्रकीर्तिते ॥
॥४१
कृतेनानेन यादृक्च उद्धृतः कुरुनन्दन
यःस्तुतिं गायते विप्रः प्रोच्चैस्तु जनसंसदि । रंगोपजीवी प्रोक्तोऽयं द्वितीयः परिकीर्तितः ॥४२
सूचनं कथनं प्रोक्तं सर्वशास्त्रेषु भारत । सूचयेद्यस्तु ऋक्षाणि स वै नक्षत्रसूचकः ॥४३

शतानीक उवाच

अहो बत महत्कष्टं भवतो यद्द्विजान्प्रति । वेदाङ्गं ज्योतिः शास्त्रं तु षष्ठं प्रोक्तं मनीषिभिः ॥४४
षडङ्गो न भवेत्तेन रहितेन द्विजेन च । अभोज्ये पठनात्तस्य यद्भवेत्स्याद्ब्राह्मणो द्विज ॥४५
भोज्योऽखण्डं ययौ विप्रोऽनर्थकेन त्वनर्थकम् । विमृश्य कथ्यतां विप्र अत्र मे संशयो महान् ॥४६

सुमन्तुरुवाच

साधु पृष्टोऽस्मि भवता श्रूयतामत्र निर्णयः । यस्य जीव्यमिदं ज्ञेयमङ्गं विप्रस्य वै भवेत् ॥४७
सांवत्सरेण ज्योतिषा ज्ञानानक्षत्रसूचकः । न स भोज्यो भवेद्राजन्यस्येयं जीविका भवेत् ॥४८
निष्कारणं पराणां च परोक्षं दोषकीर्तनम् । गुणानां च यथा गुप्तिः परिवादपरस्तु सः ॥४९

उसी कुल कलंकिनी एवं पापिनी को 'स्वैरिणी' बताया गया है ।३८। राजन् ! जन्म-दोष वश प्रच्छन्न व्यभिचार रूप पाप करने वाली स्त्री को भी 'स्वैरिणी' कहा गया है राजन् ! वह भी कुल का नाश करती है ।३९। ऐसी स्त्रियों के साथ रमण करने वाले ब्राह्मण, तथा रंगोपजीवी, कत्थक (नृत्य करने वाले ... राजेन्द्र ! कत्थकों के,

ब्राह्मणो यस्तु राजेन्द्र वृत्त्या कर्म करोति वै । देवतायतने चेह देवानां पूजनं तथा ॥५०
आधिपत्यं भक्षणं च नैवेद्यस्य परन्तप । स ज्ञेयो देवलो राजन्ब्राह्मणो ब्राह्मणाधमः ॥५१
नाधिकारस्तु विप्राणां भौमानां देवपूजने । वृत्त्या भरतशार्दूल आधिपत्ये विशेषतः ॥५२
यस्तु पूजयते देवीं ब्राह्मणो द्रव्यलोभतः । वृत्त्यै कुरुकुलश्रेष्ठ स याति नरकं ध्रुवम् ॥५३
देवालयेषु सर्वेषु अग्निकार्यं च सुव्रत । यः कुर्याद्द्रव्यलोभेन अधोगतिमवाप्नुयात् ॥५४
देवालयेषु सर्वेषु वर्जयित्वा शिवालयम् । देवानां पूजनं राजन्नग्निकार्येषु वा विभो ॥५५
अधिकारः स्मृतो राजन्भोजकानां न संशयः । पूजयन्तस्तु ते देवान्प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥५६
नैवेद्यं भुञ्जते यस्माद्भोजयन्ति च भास्करम् । पूजयन्ति च देवानां[1] दिव्यतन्त्रेण ते गताः ॥५७
पूजयित्वा तु वै देवान्नैवेद्यं भक्ष्य च प्रभोः । यान्ति ते परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ॥५८
ब्राह्मणश्चापि तं ब्रूयात्तीक्ष्णे सति महामते । एवं करिष्ये श्रेयोऽर्थं नात्मनस्तव वा विभो ॥५९
इत्यामन्त्र्य ततो गच्छेत्स्वगृहं कुरुनन्दन । तथा परेऽह्नि सम्पूज्य देवं भक्त्या दिवाकरम् ॥६०
कृत्वा च पावकं राजन्ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः । शाल्योदनं तथा मुद्गं सुगन्धं मुद्गमेव हि ॥६१
अपूपान्गुडपूपांश्च पयो दधि तथा नृप । एतैस्तु तृप्तिमायाति भास्करो नरसत्तम ॥६२
वर्ज्यानि भरतश्रेष्ठ शृणु त्वं गदतो मम । कुलत्थकान्मसूरांश्च निष्पावादींस्तथैव च ॥६३

पूजन आदि कार्य करते हैं तथा वहाँ के अधिपत्य स्वीकार कर देवता के लिए समर्पित किये गये नैवेद्य के भक्षण भी करते हैं वे भी अभोज्य हैं। परंतप ! राजन् ! वे ब्राह्मणाधम 'देवलक ब्राह्मण' कहे जाते हैं ।४९-५१। भरतशार्दूल ! इस भूतल के ब्राह्मणों को सूर्य देव की मूर्ति पूजा करने का अधिकार नहीं है, विशेषकर उनके मंदिर के आधिपत्य स्वीकार करने वाले की ।५२। कुरुकुलश्रेष्ठ ! जो ब्राह्मण द्रव्य के

सिस्रुकं च तथान्यच्च राजमाषांस्तथैव च । नैतानि भास्करे दद्याद्य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥६४
दुर्गन्धं यच्च कटुकमत्यल्पं भास्करस्य तु । विमिश्रांस्तंडुलांश्चापि न दद्याद्भास्कराय वै ॥६५
इत्थं भोज्य द्विजं राजन्प्राशयेदर्कसम्पुटम् । प्रणम्य शिरसा देवमुदकेन समन्वितम् ॥६६
गृहीत्वा केतनं यस्तु भजतेऽन्यत्र लोकतः । नाश्नन्ति पितरस्तस्य न देवा न च मानवाः ॥६७
निष्क्रम्य नगराद्राजन्गत्वा पूर्वोत्तरां दिशम् । नात्युच्चे नातिनीचे च शुचौ देशेऽर्कमुत्तमम् ॥६८
जातं दृष्ट्वा महाबाहो पूजयित्वा खगोत्तम । पूर्वोत्तरगताश्चैव तस्य शाखा दिशन्नृप ॥६९
शाखाया अग्रतः पात्रे सुसूक्ष्मे पल्लवाश्रिते । सुश्लिष्टे न पृथग्भूते सम्पूज्य गृहमाव्रजेत् ॥७०
स्नातः पूज्य विवस्वन्तमर्कपुष्पैः खगोत्तम । ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु अर्को मे प्रीयतामिति ॥७१
प्राश्य मन्त्रेणार्कपुटं ततो भुञ्जीत वाग्यतः । देवस्य पुरतो वीर त्वस्पृशन्दशनैः पुटम् ॥७२
ॐ अर्कसम्पुट भद्रं ते भद्रं तेऽर्क सदास्तु वै । ममापि कुरु भद्रं च प्रायश्चित्तप्रदो भव ॥७३
इमं मन्त्रं जपन्राजन्स्मरन्नर्कं महामते । स्थित्वा पूर्वमुखो ब्रह्म वारिणा सहितं नृप ॥७४
प्राश्य भुङ्क्ते च यो राजन्स याति परमां गतिम् । दन्तैरस्पृश्य हे वीर तत्पुटं चार्कसंज्ञितम् ॥७५
अनेन विधिना भक्त्या कर्तव्या सप्तमी सदा । यावद्वर्षं महाबाहो प्रीतयेऽर्कस्य श्रद्धया ॥७६
यश्चेमां सप्तमीं कुर्याद्भास्करं प्रीणयन्नरः । तस्याक्षयं भवेद्वित्तमचलं साप्तपौरुषम् ॥७७

विशेष), सिस्रुक, और राजमाष कल्याणेच्छुक को चाहिए कि ये सभी वस्तुएँ सूर्य के लिए समर्पित न करें। उसी प्रकार दुर्गंधवाली वस्तु, कड़वी वस्तु, चाहे उसमें कडवापन अत्यन्त ही क्यों न हो, और मिश्रित चावल (खिचड़ी) सूर्य के लिए कभी समर्पण न करना चाहिए।६३-६५। राजन् ! इस प्रकार

सुवर्णं रजतं ताम्रं हिरण्यं च तथा क्षयम् । कृत्वेमां सिद्धिमायातः कौथुमिः सहसा गतः ॥७८
कुष्ठरोगाच्च वै मुक्तो जयस्तोमो महीपतिः । बृहद्वलध्वजः कोपि याज्ञवल्क्योऽथ कृष्णजः ॥७९
अर्कं चैव समाराध्य ततोऽगुस्तेऽर्कसाम्यताम् । इयं धन्यतमा पुण्या सप्तमी पापनाशिनी ॥८०
पठतां शृण्वतां राजन्कुर्वतां च विशेषतः । तस्मादेषा सदा कार्या विधिवच्छ्रेयसेऽनघ ॥८१

शतानीक उवाच

जनकादयो यथा सिद्धिं गता भानुं प्रपूज्य च । श्रुतं मया तु बहुशो न श्रुतं कौथुमिर्यथा ॥८२
सिद्धिं गतोऽर्कमाराध्य कुष्ठान्मुक्तश्च सुव्रत । कश्चासौ कौथुमिर्विप्रः कथं कुष्ठमवाप्तवान् ॥८३
कथमाराधयामास भानुं देवपतिं द्विज । एतन्मे विप्र निखिलं कीर्तयस्व समासतः ॥८४

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सौरधर्मेषु सूर्यपूजादिवर्णनं नाम दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।२१०।

अथैकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

अर्कसम्पुटिकावर्णनम्

सुमन्तुरुवाच

साधु पृष्टोऽस्मि राजेन्द्र शृणुष्व गदतो मम । आसीत्पुरा महाविद्वान्ब्राह्मणः स्थानगोत्तमः ॥१

है ।७६-७७। और स्वर्ण, चाँदी, ताँबा, एवं हिरण्य की अक्षय निधि प्राप्त होती है, इसी सप्तमी व्रतानुष्ठान द्वारा कौथुमि ने शीघ्र सिद्धि प्राप्ति की है ।७८। एवं इसी के आचरण द्वारा वे कुष्ठ रोग से मुक्त हुए हैं और उसी प्रकार जयस्तोम राजा वृहद्वलध्वज, कोपी, याज्ञवल्क्य तथा कृष्ण पुत्र इस सप्तमी द्वारा सूर्य की उपासना करके सूर्य के समान हो गये हैं, इसलिए यह सप्तमी धन्यतम, पुण्य रूप, एवं